

تحلیل شرایط تجارت خارجی در دوران پسا کرونا

مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری

گروه پژوهشی توسعه، تأمین مالی و اقتصاد بین‌الملل

مجموعه گزارش شماره ۲۳۵

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

شناسه گزارش

عنوان	تحلیل شرایط تجارت خارجی در دوران پسا کرونا
کد شناسه	۹۹-۸-۱۰۲۸۳
گروه پژوهشی	توسعه، تأمین مالی و اقتصاد بین الملل
پدیدآورنده	یونس تیموری
ناظر علمی	علی اکبر خسروی نژاد
ناشر	مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری
تاریخ انتشار	اسفند ۱۳۹۹
طراح جلد	پدرام حاجی اسماعیلی
مطالب این گزارش لزوماً بیانگر نظر رسمی سازمان برنامه و بودجه کشور و مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری نیست.	
حقوق معنوی اثر به پدیدآورندگان و حقوق مادی آن، به مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری سازمان برنامه و بودجه کشور تعلق دارد و استفاده از آن با ذکر مأخذ بلامانع است.	
آدرس: تهران - خیابان نجات‌اللہی - خیابان سپند شرقی - پلاک ۱۶ شماره‌های تماس ۰۲۱-۴۳۳۰۶۰۰۰ شماره پیام‌رسان ۰۹۹۲۱۵۷۵۸۴۳	
https://www.dfrc.ir/	

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
أ	خلاصه مدیریتی.....
۱	مقدمه؛ طرح موضوع و بیان مسئله در پسا کرونا.....
۳	۱- تبیین شرایط تجارت خارجی قبل از پاندمی کرونا.....
۴	۱-۱- عملکرد صادرات و واردات ایران در دوره ۱۳۸۹-۱۳۹۸.....
۶	۱-۱-۱- صادرات کل در دهه ۱۳۹۰.....
۹	۱-۱-۲- واردات کل در دهه ۱۳۹۰.....
۱۱	۲-۱- شرکای عمده تجارت خارجی ایران.....
۱۷	۲- تأثیر همه‌گیری کرونا بر تحولات تجارت خارجی ایران.....
۱۷	۱-۲- تأثیر کرونا بر فضای تجارت جهان و بر شرکای عمده ایران.....
۱۹	۲-۲- تأثیر کرونا بر حجم تجارت خارجی ایران.....
۲۳	۳- مقایسه تطبیقی و بررسی تحولات در سایر کشورها.....
	۴- پیش‌بینی اثرات میان‌مدت و بلندمدت کرونا بر تجارت خارجی و تحولات ماندگار و الزامات تطبیق با شرایط جدید.....
۲۷	
۲۸	۱-۴- چشم‌انداز حجم تجارت جهان تا سال ۲۰۲۱؛ گزارش سازمان تجارت جهانی.....
۳۱	۲-۴- وضعیت میان‌مدت و بلندمدت تجارت خارجی ایران با ملاحظات شرایط کرونا.....
۳۱	۱-۲-۴- تجارت خارجی ایران در سال جاری و سال ۱۴۰۰.....
۳۴	۲-۲-۴- وضعیت تجارت خارجی ایران در شرایط پسا کرونا.....
۳۹	۳-۴- کانال اثرگذاری کرونا بر اقتصاد و تجارت خارجی و تحولات ناشی از آن؛ الگوی اثرگذاری.....
۵۱	۴-۴- الزامات تطبیق با تحولات ناشی از کرونا.....
۵۷	۵- نتایج و پیامدهای سیاستی.....
۵۹	منابع.....

فهرست جداول

صفحه	عنوان
۴	جدول ۱: صادرات و واردات کل کشور به تفکیک موارد؛ طی دوره ۹۸-۱۳۸۹.....
۸	جدول ۲: سهم اجزای صادرات کل کشور در دوره ۹۸-۱۳۸۹.....
۹	جدول ۳: اجزای واردات کل کشور به تفکیک موارد.....
۱۲	جدول ۴: مقاصد عمده بازار صادرات غیرنفتی ایران.....
۱۲	جدول ۵: مبادی عمده بازار وارداتی ایران.....
۱۹	جدول ۶: صادرات و واردات کل کشور در دوران کرونا؛ پنج ماهه گذشته.....
۲۱	جدول ۷: میزان ماهانه واردات و صادرات گمرکی کشور در نیمه دوم دهه ۱۳۹۰.....
۳۰	جدول ۸: خلاصه‌ای از پیش‌بینی‌های اخیر درباره تولید ناخالص داخلی و تجارت جهانی.....
۳۸	جدول ۹: اقلام عمده و شرکای عمده تجارت ایران، نرخ رشد پیش‌بینی‌شده شرکا در سال‌های ۲۱-۲۰۲۰.....

فهرست نمودار

صفحه	عنوان
۵	نمودار ۱: حجم تجارت خارجی ایران در دهه ۱۳۹۰.....
۵	نمودار ۲: میزان کل صادرات و واردات ایران در دهه ۱۳۹۰.....
۷	نمودار ۳: اجزای صادرات کل در دهه ۱۳۹۰.....
۱۰	نمودار ۴: روند ترکیب واردات کالایی در دهه ۱۳۹۰.....
۱۱	نمودار ۵: میانگین سهم ترکیب واردات کالایی در دهه ۱۳۹۰.....
۱۳	نمودار ۶: متوسط سهم سه کشور اصلی از ۵۰ درصد صادرات ایران در دهه ۱۳۹۰.....
۱۴	نمودار ۷: روند سهم سه کشور اصلی طرف صادرات از ایران در دهه ۱۳۹۰.....
۱۵	نمودار ۸: متوسط سهم سه کشور مبدأ اصلی از ۵۰ درصد واردات به ایران در دهه ۱۳۹۰.....
۱۶	نمودار ۹: روند سهم سه کشور عمده مبادی واردات ایران در دهه ۱۳۹۰.....
۲۰	نمودار ۱۰: مقایسه روند صادرات و واردات ایران در پنج‌ماهه نخست شیوع کرونا با مدت مشابه سال قبل.....
۲۲	نمودار ۱۱: روند ماهانه صادرات و واردات در نیمه دوم دهه ۱۳۹۰.....
۲۴	نمودار ۱۲: روند تجارت خارجی اتحادیه اروپا در پنج‌ماهه نخست سالهای ۲۰۲۰-۲۰۰۶.....
۲۵	نمودار ۱۳: روند حجم تجارت ۶ کشور مهم در تجارت خارجی در پنج ماهه نخست سالهای ۲۰۲۰-۲۰۰۶.....
۲۹	نمودار ۱۴: حجم تجارت کالایی جهان برای دوره ۲۰۰۵ فصل ۱ تا ۲۰۲۱ فصل ۴ (شاخص سال ۲۰۱۵-۱۰۰).....
۳۳	نمودار ۱۵: روند ماهانه صادرات و واردات در نیمه دوم دهه ۱۳۹۰.....
۳۶	نمودار ۱۶: رخدادها و اتفاقات در جریان روند ماهانه صادرات و واردات نیمه دوم دهه ۱۳۹۰.....
۳۸	نمودار ۱۷: روندهای اخیر قیمت انرژی، مواد غذایی و فلزات در سطح جهان.....

فهرست شکل‌ها

صفحه	عنوان
۴۱	شکل ۱: اثرات همه‌گیری ویروس کرونا بر اقتصاد و کانال‌های انتقال آن در زمان بیماری و دوره گذار.....
۴۵	شکل ۲: اثرات همه‌گیری ویروس کرونا بر اقتصاد و کانال‌های انتقال آن در دوره انطباق.....
۵۰	شکل ۳: کلان‌روندهای عمده بازارها که فرایند رونق دوره پساکرونا را تحت تأثیر قرار می‌دهد.....

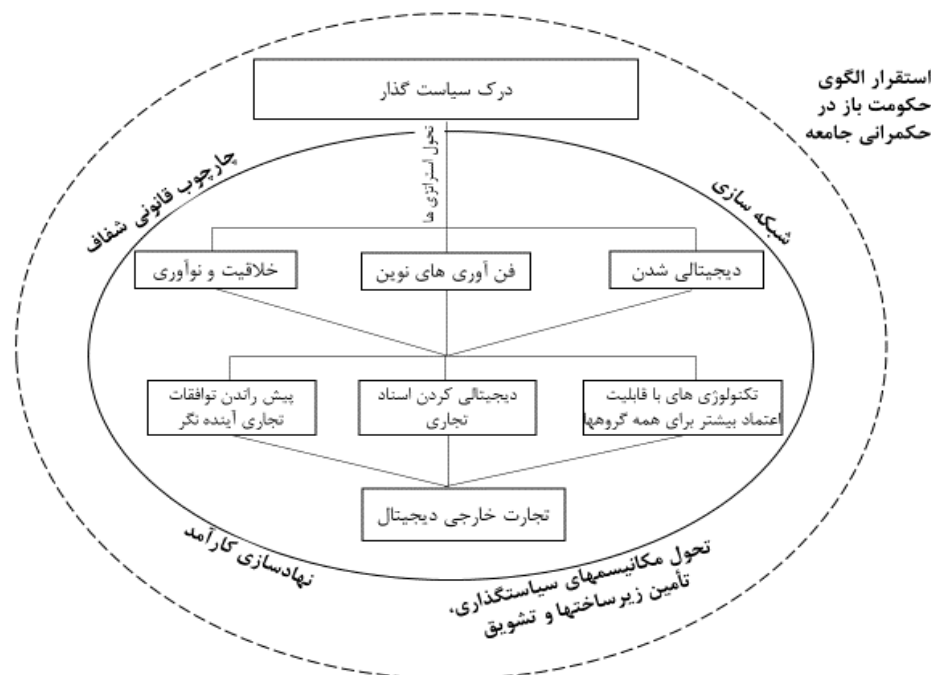
خلاصه مدیریتی

تجارت خارجی از یک سو به دلیل صادرات محصولات تولیدشده در یک اقتصاد و پوشش دادن بخش مهمی از تقاضا برای تولیدات داخل و از سوی دیگر، به دلیل واردات و تحت تأثیر قرار دادن هزینه تولید در بازار داخل و همچنین تشکیل دادن بخشی از زنجیره عرضه در اقتصاد، به عنوان یکی از تأثیرگذارترین بخش‌های هر اقتصادی مطرح است. مهم‌ترین مؤلفه‌ای که عملکرد تجارت خارجی را تحت تأثیر قرار می‌دهد، متغیر کلان نرخ ارز است؛ بنابراین سیاست‌گذاری‌هایی که در حوزه تجارت خارجی انجام می‌گیرد، باید در جهتی باشد که بتواند نوسانات نرخ ارز را در این بازار به حداقل رسانده و آن را به سمت مقدار تعادلی رهنمون سازد. شوک تحریم‌ها و همه‌گیری کرونا، عواملی هستند که تجارت خارجی ایران را هم به واسطه تأثیر مستقیم بر حجم تجارت و هم تحت تأثیر قرار دادن نوسانات نرخ ارز، دچار مشکل و رکود ساخته است. مسئله این گزارش، تحلیل موقعیت تجارت خارجی در شرایط تحریمی و همه‌گیری کرونا و همین‌طور بعد از فروکش کردن بیماری (شرایط پساکرونا) است.

آنچه مسلم است، همه‌گیری کرونا تأثیر شگرفی بر اقتصاد جهان و ساختارهای آن در کشورهای مختلف خواهد گذاشت. این اثرات موجب تحولات چشمگیر در کارکرد بخش‌های مختلف اقتصاد خواهد شد که از هم‌اکنون این تحولات، نظیر میزان و نحوه استفاده از فن‌آوری‌های نوین و ابزارهای دیجیتالی آغاز شده‌اند. بخش تجارت خارجی نیز به عنوان یکی از بخش‌های کلیدی اقتصاد، به ناچار با این تحولات روبه‌رو خواهد شد. آنچه اکنون با نام چالش پیش روی سیاست‌گذاران و پژوهشگران قرار گرفته، نحوه انطباق ساختارها و فرایندهای کارکردی عوامل اقتصادی با این تحولات در دوران پساکرونا، مسئله‌ای که در این گزارش به آن پرداخته شده است. در ادامه به خلاصه‌ای از نتایج، یافته‌ها و الزامات سیاستی برای تطبیق با شرایط ناشی از تحولات دوران پساکرونا اشاره می‌شود:

- بر اساس گزارش سازمان تجارت جهانی، کاهش ۱۳ تا ۳۲ درصدی تجارت جهانی در سال ۲۰۲۰ پیش‌بینی شده است؛ زیرا همه‌گیری کرونا تا یک‌سوم فعالیت‌های اقتصادی را در سراسر جهان مختل خواهد کرد.
- گزارش سازمان OECD، پیش‌بینی می‌کند کشور چین، مهم‌ترین شریک تجاری ایران در دهه ۱۳۹۰، در سال ۲۰۲۰ کمتر از ۵ درصد و در بدبینانه‌ترین حالت به میزان ۳/۵ درصد نرخ رشد اقتصادی داشته باشد؛ این در حالی است که نرخ رشد اقتصادی این کشور در سال ۲۰۱۹، در حدود ۶/۱ درصد بوده است.
- از سوی دیگر، ارزش تجارت بین ایران و چین در سال ۱۳۹۸، حدود ۲۱ میلیارد دلار بوده که به معنی پوشش سهمی حدود ۲۰ درصد از حجم تجارت ایران است. در چنین موقعیتی، کاهش فعالیت کارخانه‌های چینی که کالاهای مورد نیاز صنایع ایران را تأمین می‌کنند؛ سبب بروز اختلال در تأمین مواد و کالاهای واسطه‌ای مورد نیاز شرکت‌ها و کارخانه‌های ایرانی شده است. این اتفاقات موجب کاهش حجم تجارت خارجی ایران با چین و در کل، کاهش تجارت خارجی کشور شده است.

- حجم تجارت خارجی در ماه‌های کرونایی ایران، حدود ۲۶ میلیون دلار بوده که نسبت به حجم تجارت دوره مشابه سال قبل، تقریباً ۱۰ میلیون دلار کاهش یافته که حدوداً ۲۸ درصد است.
- گزاره ۱. با توجه به چشم‌انداز کاهشی حجم تجارت جهان در نتیجه شیوع بیماری کرونا در سال ۲۰۲۰ و عملکرد تجارت خارجی ایران در سطحی پایین‌تر از عملکرد ماه‌های مشابه نخست سال جاری، انتظار این است که در ماه‌های باقیمانده سال جاری (۱۳۹۹) نیز، حجم تجارت ایران نسبت به ماه‌های مشابه سال قبل کاهش یابد. به عبارتی تغییرات ماهانه تجارت خارجی مشابه سال‌های قبل خواهد بود، اما در سطحی پایین‌تر.
- گزاره ۲. انتظار این است که کشور در سال جاری و سال ۱۴۰۰ همچنان درگیر ویروس کرونا باشد که نتیجه آن لاجرم کاهش سطح تجارت خارجی کشور و قرار گرفتن آن در سطحی پایین‌تر نسبت به سه سال قبل است؛ اما سیر تغییرات آن و روند کلی تجارت، بستگی به چگونگی نوسانات نرخ ارز بازار در اقتصاد کشور دارد.
- گزاره ۳. اتفاق محتمل در دوره گذار که مشخصه اصلی آن، فروکش کردن همه‌گیری کرونا و ادامه تحریم‌های آمریکا علیه اقتصاد ایران است، نوسانات آرام نرخ ارز (دلار) و روند صعودی تجارت خارجی ایران با شیب ملایم در طول دوره است. در این دوره اثرات مستقیم کرونا بر عملکرد اقتصاد و تجارت خارجی وجود ندارد و اثرات تحریم‌های آمریکا نیز کم‌رنگ شده و شرایط برای تغییرات ساختار اقتصادی به‌منظور ادامه کار چرخه اقتصاد کشور بدون درآمدهای نفت و در سایه تحریم‌ها آماده می‌شود.
- عملکرد تجارت خارجی ایران در دوران انطباق پس از کرونا و نحوه عملیاتی شدن فرایندهای صادرات و واردات این بخش، بستگی به این دارد که اقتصاد بخش‌های مختلف در کنار بخش خارجی، چگونه و با چه سرعتی به تحولات بعد از کرونا و روند متغیرهای کلان در سال‌های دوران گذار و انطباق واکنش نشان خواهند داد.

فضای انطباق مؤثر با تحولات ناشی از همه گیری کرونا

منبع: تحقیق

شکل بالا سطوح مختلفی که در سایه آن‌ها اقدامات برای دیجیتالی شدن تجارت خارجی انجام می‌گیرد را نشان می‌دهد. بالاترین سطح، استقرار الگوی حکومت باز در حکمرانی جامعه است و شامل سطحی از حکمرانی است که در آن جریان اطلاعات درون و بین دولت‌ها و شفاف‌سازی تصمیمات و فرایندهای دولتی، پاسخگویی و حاکمیت خوب ترویج یافته و مبارزه با فساد با قدرت دنبال می‌شود. این نوع حکومت، فرصت‌ها را برای نوآوری، خلاقیت و ارائه راه‌حل‌های سیاستی مبتنی بر شواهد مهیا می‌سازد. فضایی که از چنین الگوی حکمرانی حاصل می‌شود، سطح بعدی را در شکل بالا تشکیل می‌دهد که شامل؛ نهادهای کارآمد، چارچوب قانونی شفاف، تسهیل‌کننده و تصمیم‌سازی به‌واسطه سیاست‌های رقابتی صحیح، حامی مالکیت معنوی و شبکه‌سازی است. درواقع این فضا از الزامات دستیابی به اقتصاد دیجیتال در یک جامعه است که مؤلفه‌های آن، دیجیتالی شدن فرایندها، تکیه بر فناوری‌های نوین و تحریک خلاقیت و رشد نوآوری است.

درواقع، اقتصاد دیجیتال زمینه را برای پیاده‌سازی الزامات تجارت خارجی دیجیتال و انطباق این بخش مهم اقتصادی با تحولات آینده ناشی از کرونا مهیا می‌سازد. الزاماتی نظیر؛ دسترسی به تکنولوژی‌هایی با قابلیت اعتماد بالا برای همه گروه‌های طرف تجارت، دیجیتالی کردن اسناد تجاری و انجام توافقات تجاری آینده‌نگر که به‌واسطه این الزامات، امکان حصول جامعه و اقتصاد به یک بخش تجارت خارجی دیجیتال که با تحولات آینده منطبق بوده و توانایی انتقال منافع حاصل از تجارت را به آحاد جامعه دارد، حاصل خواهد شد.

مقدمه؛ طرح موضوع و بیان مسئله در پسا کرونا

اقتصاد ایران از آغاز دهه ۱۳۹۰ تاکنون، با انواع مسائل، شوک‌ها، اتفاقات سیاسی داخلی، خارجی و پیچیدگی‌های زیادی مواجه شده است؛ که در نوع خود در تاریخ اقتصادی ایران بی‌نظیر است. تحمیل تحریم‌های شدید بین‌المللی از سال ۱۳۹۱، توافق برجام در سال ۱۳۹۴ و سرانجام نافرجام آن، شوک‌های پی‌درپی ارزی (که آغاز آن از آبان سال ۱۳۹۶ بود)، خروج آمریکا از توافق برجام در اردیبهشت ۱۳۹۷ و بازگرداندن تحریم‌ها، تابستان داغ ۱۳۹۷ و مسائل کم‌آبی و بی‌آبی برخی مناطق و استان‌ها، باران‌های شدید و سیل‌آسای فروردین ۱۳۹۸ و هزینه‌های آن در سراسر ایران، اتخاذ تصمیم افزایش قیمت بنزین در آبان ۱۳۹۸ شیوع بیماری همه‌گیر کرونا در سراسر جهان و ایران از اوایل اسفند ۱۳۹۸ و اثرات آن نظیر شوک افزایش مجدد نرخ ارز و نرخ تورم در اقتصاد ایران از جمله مسائل و اتفاقاتی است که در دهه جاری برای اقتصاد ایران رخ داده است.

تجارت خارجی مهم‌ترین بخش هر اقتصادی است که معمولاً به دلیل ویژگی‌هایی که دارد، از هر مسئله و اتفاقی که در یک جامعه رخ می‌دهد، بیشترین اثرپذیری را در میان بخش‌های دیگر دارد؛ اما به نظر می‌رسد از میان اتفاقات ذکرشده؛ تحریم‌های ایالات متحده آمریکا و شیوع همه‌گیری کرونا دو اتفاق اصلی هستند که بزرگ‌ترین تأثیر مستقیم را بر نوسانات اقتصاد ایران داشته‌اند. از قضا هر دوی این اتفاقات، بیشترین اثر را از کانال تجارت خارجی بر اقتصاد ایران وارد کرده‌اند. تحریم‌های ایالات متحده و همراهی اقتصادهای مهم و تأثیرگذار نظیر؛ اتحادیه اروپا و شرق آسیا (کره جنوبی و ژاپن) با این تحریم‌ها، موجب کاهش منابع ارزی ایران در دو سال گذشته شده است. تحریم فروش نفت ایران در بازارهای بین‌المللی، به دلیل اینکه منابع حاصل از صادرات نفت، همواره در سال‌های متمادی به‌عنوان مهم‌ترین منبع تأمین مالی دولت در بودجه‌های سالانه بوده است، اقتصاد ایران را هم در بخش دولتی و هم در بخش خصوصی با چالش جدی روبه‌رو ساخته است.

شیوع همه‌گیری کرونا نیز با تعطیلی کسب‌وکارها از اسفند ۱۳۹۸ علاوه بر اقتصاد داخل، عملکرد بخش خارجی اقتصاد ایران را به‌واسطه کاهش صادرات غیرنفتی، حداقل در مقطعی با مشکل مواجه کرد. علاوه بر این، با شیوع بیماری کرونا در بازارهای جهانی نفت، شوک بزرگ کاهش قیمت نفت اتفاق افتاد؛ که این اتفاق می‌توانست اثر منفی ولو کوچک در درآمدهای ارزی حاصل از صادرات کم نفت ایران در ماه‌های اخیر داشته باشد. به هر حال شرایطی که اقتصاد ایران اکنون در ماه‌های پایانی سال ۱۳۹۹ در آن قرار دارد، برآیند اتفاقات ناخوشایندی است که به‌ویژه در دو سال اخیر رخ داده و پیچیدگی‌های بغرنجی را بر مسائل اقتصادی ایران افزوده است. امید می‌رود با فروکش کردن همه‌گیری بیماری کرونا در جهان و کم‌رنگ شدن اثرات تحریم‌های یک‌جانبه ایالات متحده آمریکا علیه اقتصاد ایران در ماه‌های آتی، مدیریت مناسب و مؤثر سیاست‌گذاران بتواند اقتصاد ایران را از دوران طولانی‌مدت رکود خارج کرده و بخش تجارت خارجی نیز بتواند با نقش‌آفرینی کارا و وظایف خود را که مهم‌ترین آن ارزآوری برای اقتصاد داخل است را به‌خوبی انجام دهد.

دوره پسا کرونا برای اقتصاد ایران با توجه به مشکلات اقتصادی عدیده‌ای که در دهه جاری کشور اتفاق افتاده و به نظر می‌رسد اکنون اقتصاد کشور در شرایط کف خود قرار دارد؛ دورانی همراه با کاهش التهابات اقتصادی و جبران عقب‌ماندگی‌ها است. البته این دوران جبران، برای اینکه ابعاد گسترده و پرنرنگی داشته باشد و وضعیت زندگی عموم مردم جامعه را پوشش دهد؛ مستلزم اتخاذ تصمیمات بهنگام و سیاست‌گذاری‌های مطلوب توسط دولت و نظام سیاسی کشور است. تداوم سیاست‌های اصلاح ساختاری (نظیر اصلاح ساختار بودجه، تعمیق بازار سرمایه، مبارزه با فساد اقتصادی) و عمیق‌تر کردن این اصلاحات (گام نهادن در قلمرو اصول حاکمیت شرکتی، اصلاحات در راستای توانمندسازی دولت و حاکمیت بر اساس فناوری‌های نوین، شفافیت و سیاست‌گذاری بر پایه حاکمیت داده) خواهد توانست در دوران پسا کرونا، مدیریت اقتصادی جامعه را متحول ساخته و گشایش‌های چشم‌گیری در افق بلندمدت اقتصاد ایران ایجاد کند.

۱- تبیین شرایط تجارت خارجی قبل از پاندمی کرونا

به جرأت می‌توان گفت نرخ ارز به‌عنوان کلیدی‌ترین متغیر اقتصادی است که در این سال‌ها، عملکرد کل اقتصاد کشور را تحت تأثیر قرار می‌دهد. از یک‌سو افزایش نرخ ارز (دلار)، موجب افزایش هزینه واردات کالاها و مواد اولیه و نتیجتاً افزایش هزینه‌های تولید می‌شود؛ که منجر به کاهش تولید و افزایش بیکاری در اقتصاد خواهد شد. از سوی دیگر، بالا رفتن نرخ ارز دلار، در کنار افزایش هزینه‌های تولید، موجب رونق گرفتن بازارهای موازی و معاملات سوداگرانه به‌ویژه در بازار ارز، باعث می‌شود تا نقدینگی و سرمایه‌گذاری‌ها به سمت این بازارها روانه شده و کمبود کالا و تولیدات در بازارهای واقعی را رقم بزند؛ که این موجب افزایش بیشتر قیمت‌ها و بالا رفتن نرخ تورم می‌شود (الیاس‌پور و همکاران، ۱۳۹۷)؛ بنابراین افزایش نرخ بیکاری و افزایش نرخ تورم دو پیامد اصلی افزایش نرخ ارز در اقتصاد ایران است که در سال‌های اخیر هر دو اتفاق افتاده است. بر همین اساس، سیاست‌های تجارت خارجی باید در جهت کنترل نرخ ارز و مدیریت این متغیر کلیدی اقتصاد ایران باشد. در این میان، توسعه صادرات غیرنفتی با هدف هم‌افزایی و گسترش فعالیت‌های تولیدی دارای مزیت نسبی و افزایش درآمدهای ارزی از یک‌سو؛ و مدیریت واردات با هدف استفاده از ظرفیت‌های تولید داخلی، کنترل مصارف ارزی و کاهش واردات غیررسمی از سوی دیگر، اصلی‌ترین موضوع مورد توجه سیاست‌گذاران در حوزه تجارت خارجی بوده و سیاست‌هایی نظیر؛ گسترش خوشه‌ها، شبکه‌ها، تشکل‌ها و شرکت‌های بزرگ صادراتی و مشارکت بخش غیردولتی و کاهش موانع و محدودیت‌های تعرفه‌ای و غیرتعرفه‌ای وارداتی اتخاذ شده است؛ اما از آنجاکه شرایط بین‌المللی و پیرامونی یکی از اصلی‌ترین عوامل مؤثر بر متغیرهای حوزه تجارت خارجی است. با توجه به شرایط تحریم‌های بین‌المللی در برخی سال‌ها، سیاست‌های کوتاه‌مدت مقابله با تحریم جایگزین برخی سیاست‌های میان‌مدت و بلندمدت شد که از جمله آن‌ها می‌توان به اعمال موانع غیرتعرفه‌ای نظیر ممنوعیت‌های صادراتی و وارداتی، تخصیص ارز با نرخ‌های مختلف بر اساس اولویت‌های کالاهای وارداتی و مداخله در بازار برخی گروه‌های کالایی به‌منظور جلوگیری از افزایش قیمت‌ها اشاره کرد (موسوی و همکاران، ۱۳۹۸).

در این بخش به ارائه عملکرد بخش تجارت خارجی ایران از ابتدای دهه جاری تا پایان سال ۱۳۹۸ پرداخته شده است. میزان کل صادرات و واردات کالاها و خدمات انجام‌گرفته در این دوره به تفکیک سال‌های ۱۳۸۹-۱۳۹۸، اقلام عمده صادرات و واردت و مهم‌ترین شرکای خارجی ایران در طی دوره مذکور از جمله مواردی است که در این بخش به آن پرداخته می‌شود. اثرات شیوع بیماری همه‌گیر کرونا و اثرپذیری تجارت خارجی ایران از این پدیده موضوعی است که در بخش بعدی گزارش مورد توجه قرار می‌گیرد. اطلاعات و آمار مورد استفاده در این قسمت، از سازمان گسترش تجارت ایران، گمرک جمهوری اسلامی ایران و بانک مرکزی استخراج و ارائه شده است.

۱-۱- عملکرد صادرات و واردات ایران در دوره ۱۳۸۹-۱۳۹۸

صادرات دهه ۱۳۹۰ در اقتصاد ایران بر اساس جدول ۱ به تفکیک صادرات نفتی (شامل ارزش صادرات نفت خام، فرآورده‌های نفتی، گاز طبیعی، مایعات و میعانات گازی)، صادرات کالایی غیرنفتی (بدون احتساب میعانات گازی) و صادرات خدمات مورد بررسی قرار می‌گیرد. همچنین واردات نیز به تفکیک واردات کالاها (شامل گاز و فرآورده‌های نفتی و سایر کالاها) و خدمات ارائه شده است.

جدول ۱: صادرات و واردات کل کشور به تفکیک موارد؛ طی دوره ۹۸-۱۳۸۹ (میلیون دلار)

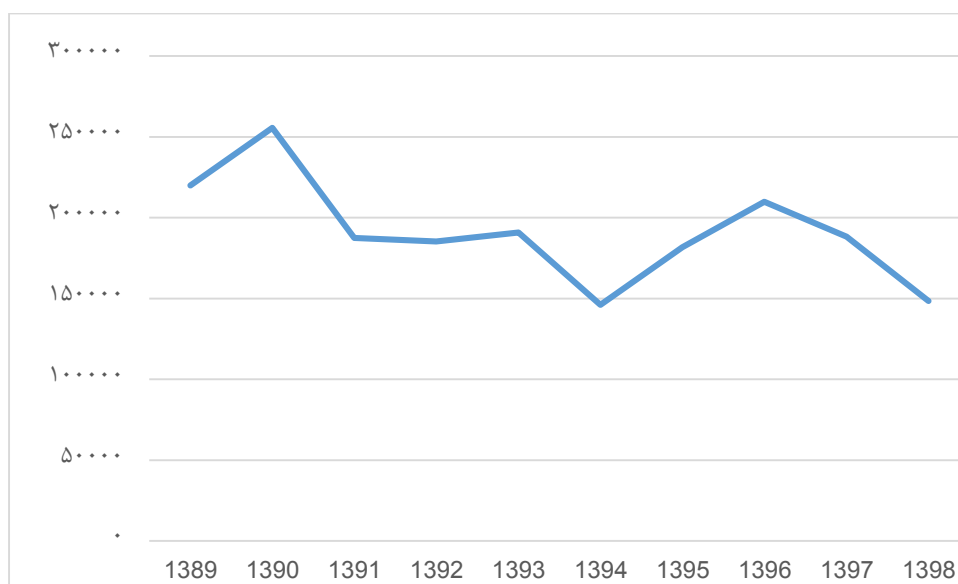
تراز تجاری	واردات*			صادرات				سال
	کل واردات	خدمات	کالاها	کل صادرات	خدماتی	کالایی	نفتی	
۳۱۲۴۴	۹۴۳۵۱	۱۸۸۹۳	۷۵۴۵۸	۱۲۵۵۹۵	۸۸۵۳	۲۶۵۵۱	۹۰۱۹۱	۱۳۸۹
۶۶۲۲۰	۹۴۶۸۱	۱۶۹۵۲	۷۷۷۲۹	۱۶۰۹۰۱	۸۲۲۱	۳۳۸۱۹	۱۱۸۸۶۱	۱۳۹۰
۲۷۳۵۲	۸۰۰۲۷	۱۲۹۷۹	۶۷۰۵۸	۱۰۷۳۸۹	۶۶۸۷	۳۲۵۶۷	۶۸۱۳۵	۱۳۹۱
۲۵۶۸۸	۷۹۷۷۸	۱۶۱۹۴	۶۳۵۸۴	۱۰۵۴۶۶	۹۳۷۴	۳۱۵۵۲	۶۴۵۴۰	۱۳۹۲
۱۴۱۶۸	۸۸۳۶۵	۱۷۴۵۰	۷۰۹۱۵	۱۰۲۵۳۳	۱۰۵۷۲	۳۶۵۵۵	۵۵۴۰۶	۱۳۹۳
۱۲۲۸۷	۶۶۸۷۳	۱۴۴۵۴	۵۲۴۱۹	۷۹۱۶۰	۹۹۸۲	۳۵۶۰۹	۳۳۵۶۹	۱۳۹۴
۲۳۳۹۹	۷۹۱۳۶	۱۶۰۰۱	۶۳۱۳۵	۱۰۲۵۳۵	۱۰۰۶۰	۳۶۷۲۳	۵۵۷۵۲	۱۳۹۵
۲۲۲۷۶	۹۳۸۳۸	۱۸۲۹۲	۷۵۵۴۶	۱۱۶۱۱۴	۱۰۳۷۶	۳۹۹۲۰	۶۵۸۱۸	۱۳۹۶
۳۲۲۰۹	۷۸۰۰۹	۱۷۲۵۴	۶۰۷۵۵	۱۱۰۲۱۸	۹۹۰۳	۳۹۵۸۰	۶۰۷۳۵	۱۳۹۷
۱۴۰۹۷	۶۷۲۴۲	۱۵۰۰۶	۵۲۲۳۶	۸۱۳۳۹	۱۰۹۵۳	۴۱۳۷۰	۲۹۰۱۶	۱۳۹۸

منبع: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۹

* محاسبه ارزش واردات و صادرات کالایی در این جدول بر اساس معیار FOB انجام گرفته است.

با نگاه به آمار و ارقام واردات و صادرات کل در جدول ۱، پی خواهیم برد که حجم تجارت خارجی ایران در دهه ۱۳۹۰ کاهش یافته است. در واقع، مجموع صادرات و واردات کشور در طی این دوره از حدود ۲۵۵ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۰ به ۱۴۸ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۸ رسیده است که بیانگر کاهش ۴۲ درصدی در حجم تجارت خارجی در این دوره است. البته کاهش صادرات نفت و درآمدهای حاصل از فروش آن به دلیل تحریم‌های همه‌جانبه بین‌المللی، بیشترین سهم را در این کاهش دارد. نمودار ۱ روند زمانی حجم تجارت خارجی را به تفکیک سال نمایش می‌دهد. ملاحظه می‌شود بیشترین مقدار صادرات و واردات در طول سال‌های دهه ۱۳۹۰ متعلق به سال آغازین آن، یعنی سال ۱۳۹۰ است که در سال بعد و با آغاز تحریم‌های اقتصادی بین‌المللی علیه ایران، این سطح به ۱۸۷ میلیارد دلار کاهش یافته و دیگر هیچ‌گاه به این میزان بازنگشته است. البته بعد از یک روند نزولی تا سال ۱۳۹۴ که هم‌زمان با برگزاری مذاکرات هسته‌ای و امید به رفع

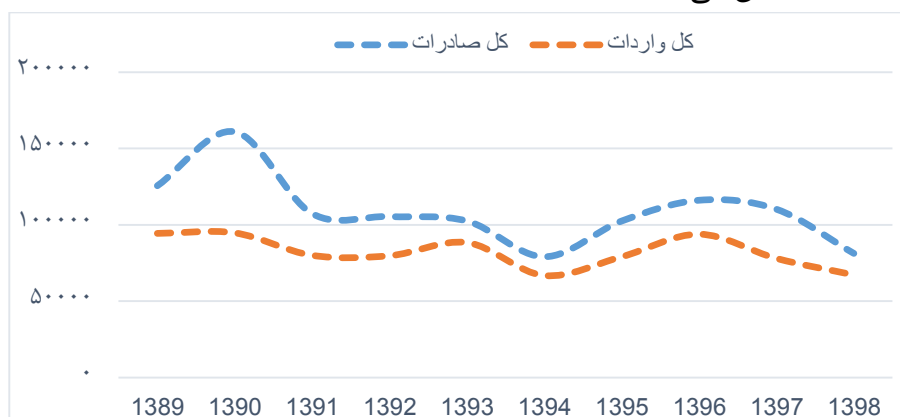
تحریم‌ها در فضای اقتصادی ایران مطرح بود؛ در سال‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶ روند صعودی تجارت خارجی شکل گرفته است.

نمودار ۱: حجم تجارت خارجی ایران در دهه ۱۳۹۰ (میلیون دلار)

منبع: بانک مرکزی ایران، ۱۳۹۹

بازگشت میزان تجارت به سمت بالا در این دو سال، به دنبال توافق هسته‌ای موسوم به «برجام» در ۲۳ تیرماه ۱۳۹۴ (۱۸ اکتبر ۲۰۱۵) و اجرای آن از دی‌ماه همان سال اتفاق افتاد. در نتیجه این رخداد، حجم تجارت خارجی از ۱۴۶ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۴، به حدود ۲۱۰ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۶ افزایش یافت؛ اما در ۱۸ اردیبهشت سال ۱۳۹۷ با خروج آمریکا از توافق برجام و بازگرداندن تحریم‌های یک‌جانبه علیه اقتصاد ایران؛ و افزایش شدید نرخ ارز در ماه‌های ابتدایی سال مذکور، تجارت خارجی ایران بار دیگر با روند نزولی مواجه شد و حجم معاملات تجاری ایران با کشورهای دیگر، به ۱۸۸ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۷ و نهایتاً ۱۴۸ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۸ کاهش یافت. نمودار ۲ تجارت خارجی ایران را به تفکیک واردات و صادرات کل در دوره ۱۳۸۹-۹۸ نمایش می‌دهد.

نمودار ۲: میزان کل صادرات و واردات ایران در دهه ۱۳۹۰ (میلیون دلار)

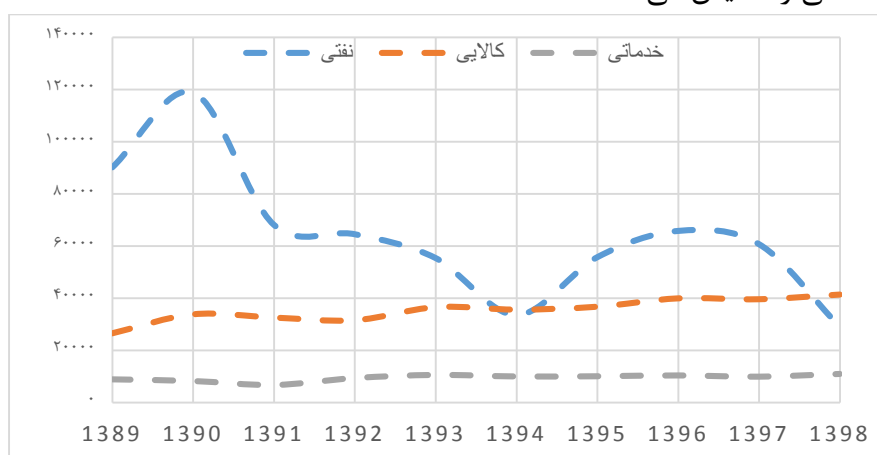
صادرات و واردات کل علی‌رغم داشتن ویژگی‌ها و سازوکارهای متفاوت از یکدیگر در اثرپذیری از متغیرها و اتفاقات پیرامونی، روند تغییرات مشابهی در طول سال‌های دهه ۱۳۹۰ داشته‌اند. نمودار ۲ نشان می‌دهد که هر دو متغیر کلان صادرات و واردات در پی اتفاقات سال‌های مذکور و نوسان متغیرهای کلیدی نظیر نرخ ارز و نرخ تورم، روند نزولی (و مهم‌تر از آن، روند نزولی مشابه) را از خود نشان می‌دهند. با برقراری تحریم‌های بین‌المللی در سال ۱۳۹۱ و افزایش بی‌سابقه نرخ ارز در این سال، میزان واردات کل نسبت به سال قبل حدود ۱۴ میلیارد دلار (معادل ۱۵٪-) کاهش یافت. این در حالی است که مقدار فوق برای صادرات کل حدود ۵۳ میلیارد دلار (معادل ۳۳٪-) با کاهش همراه بود. این اتفاق در شوک ارزی دوم دهه ۱۳۹۰ نیز دوباره تکرار شده و کاهش صادرات کل (۳۴ میلیارد دلار، معادل ۳۰٪-) بیشتر از کاهش واردات کل (۲۷ میلیارد دلار، معادل ۲۸٪-) در سال‌های ۱۳۹۷ و ۱۳۹۸ نسبت به سال ۱۳۹۶ بوده است؛ اما در اینجا این اختلاف با شدت کمتری اتفاق افتاده است.

کاهش بیشتر صادرات کل نسبت به واردات، به دلیل ممانعت از فروش نفت ایران در بازارهای بین‌المللی به دنبال تحریم‌های آمریکا و همکاری کشورهای دیگر اروپایی با این تحریم‌ها است؛ بنابراین نمی‌توان واکنش شدیدتر صادرات کل به شوک‌های ارزی را مستقیماً به سازوکار اقتصادی و عملکرد صادرکنندگان مرتبط دانست؛ اما اینکه اختلاف کاهش صادرات و واردات کل، در شوک دوم شدت کمتری نسبت به شوک اول دارد؛ بدین دلیل است که میزان صادرات کل کشور در نتیجه تحریم‌های بین‌المللی (در شوک اول) و یک‌جانبه آمریکا (در شوک دوم) و کاهش شدید صادرات نفت خام، به شدت نزولی شده و در طول دهه، با شیب تندتری نسبت به واردات کاهش یافته است. این اتفاق موجب شده در سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷ حجم بسیار کمی از نفت برای صادرات و فروش در بازارهای بین‌المللی عرضه شود؛ بنابراین کاهش آن نیز در سال‌های ۱۳۹۷ و ۱۳۹۸ نسبت به سال ۱۳۹۶ مقدار کمتری است (۳۴ میلیارد دلار در مقابل کاهش ۵۳ میلیارد دلاری صادرات نفت در زمان شوک اول)؛ اما در مقابل، کاهش واردات کل در شوک دوم بسیار بیشتر از زمان شوک اول است (۲۷ میلیارد دلار شوک دوم در مقابل ۱۴ میلیارد دلار در شوک اول)؛ بنابراین سهم اصلی کم‌رنگ‌تر شدن شدت اختلاف کاهش صادرات و واردات، مربوط به کاهش شدیدتر واردات کل در شوک دوم نسبت به شوک اول است. به عبارتی واکنش واردات کل به شوک دوم بسیار بزرگ‌تر از واکنش به شوک اول است.

۱-۱-۱- صادرات کل در دهه ۱۳۹۰

بر اساس جدول ۱، میزان صادرات کل کشور در سال قبل از آغاز دهه، یعنی سال ۱۳۸۹ حدود ۱۲۶ میلیارد دلار بوده است که این میزان در سال ابتدایی، یعنی ۱۳۹۰ به ۱۶۱ میلیارد دلار افزایش یافت؛ اما در سال ۱۳۹۱ به دلیل آغاز تحریم‌های بین‌المللی شورای امنیت سازمان ملل علیه اقتصاد ایران، صادرات کل کشور نیز در این سال به حدود ۱۰۷ میلیارد دلار کاهش یافت که کمتر از سال ۱۳۸۹ است. روند نزولی میزان صادرات کل، در طول دهه ادامه داشته و در سال ۱۳۹۴ به کمترین میزان در دهه جاری؛ یعنی ۷۹ میلیارد

دلار رسیده است؛ اما به دلیل حصول توافق برجام و همراهی نسبی کشورهای اروپایی در تجارت با ایران، سال‌های ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۷ به دلیل تسهیل در فروش نفت ایران، صادرات کل کشور نیز در این سال‌ها افزایش یافته است؛ اما در سال ۱۳۹۸ مجدداً به دنبال بازگشت تحریم‌ها بعد از خروج ایالات متحده آمریکا از توافق برجام در اردیبهشت سال ۱۳۹۷ و بالا گرفتن تنش‌های سیاسی منطقه خاورمیانه در این سال، صادرات کل به شدت سقوط کرده و از ۱۱۰ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۷ به ۸۱ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۸ رسیده است. به طور کلی از آغاز دهه جاری و از سال ۱۳۹۰ تا سال ۱۳۹۸، حدود ۵۰ درصد از حجم صادرات کل کشور از کاهش یافته است که بخش زیادی از آن سهم صادرات نفت خام است. نمودار ۳ روند صادرات کل به تفکیک نفتی، کالایی و خدماتی را نمایش می‌دهد.

نمودار ۳: اجزای صادرات کل در دهه ۱۳۹۰ (میلیون دلار)

منبع: بانک مرکزی ایران، ۱۳۹۹

علی‌رغم کاهش شدید صادرات نفتی در سال‌های مورد اشاره نمودار ۳، صادرات کالاهای غیرنفتی با شیب ملایمی همواره در طول دهه با افزایش همراه است. صادرات نفتی از ۱۱۹ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۰ به ۲۹ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۸ کاهش یافته است (حدود ۷۶ درصد کاهش)؛ در مقابل، صادرات کالایی غیرنفتی از ۳۴ میلیارد دلار در ۱۳۹۰ به ۴۱ میلیارد دلار افزایش یافته که شامل حدود ۲۲ درصد افزایش است. صادرات خدمات نیز روند نسبتاً ثابتی داشته و به نظر، در مقابل اتفاقات و رخداد‌های دهه ۱۳۹۰ در اقتصاد ایران، چندان حساس نبوده و واکنش قابل توجهی را نشان نمی‌دهد.

اما اینکه صادرات کالاهای غیرنفتی با وجود اعمال تحریم‌های بین‌المللی در آغاز دهه؛ و بازگشت آن‌ها در سال ۱۳۹۷ افزایش یافته است، بیانگر یک ویژگی نهفته درباره ساختار اقتصاد ایران است که باید به آن پرداخت. همان‌طور که در نمودار ۳ قابل مشاهده است، صادرات نفت و فرآورده‌های نفتی همواره در طول سال‌های گذشته سهم بالاتری از صادرات غیرنفتی (کالایی و خدماتی) را داشته است. سال ۱۳۹۸ تنها سالی است که صادرات غیرنفتی از صادرات نفت پیشی گرفته و مقداری بیشتر از آن دارد. جدول ۲ سهم اجزای صادرات کل را بر اساس اطلاعات جدول ۱ نشان می‌دهد.

جدول ۲: سهم اجزای صادرات کل کشور در دوره ۹۸-۱۳۸۹ (درصد)

سال	نفتی	کالایی	خدماتی	کل صادرات
۱۳۸۹	۷۱/۸	۲۱/۱	۷/۰۵	۱۲۵۵۹۵
۱۳۹۰	۷۳/۹	۲۱/۰۲	۵/۱	۱۶۰۹۰۱
۱۳۹۱	۶۳/۴	۳۰/۳	۶/۲	۱۰۷۳۸۹
۱۳۹۲	۶۱/۲	۲۹/۹	۸/۹	۱۰۵۴۶۶
۱۳۹۳	۵۴/۰	۳۵/۷	۱۰/۳	۱۰۲۵۳۳
۱۳۹۴	۴۲/۴	۴۵/۰	۱۲/۶	۷۹۱۶۰
۱۳۹۵	۵۴/۴	۳۵/۸	۹/۸	۱۰۲۵۳۵
۱۳۹۶	۵۶/۷	۳۴/۴	۸/۹	۱۱۶۱۱۴
۱۳۹۷	۵۵/۱	۳۵/۹	۹/۰	۱۱۰۲۱۸
۱۳۹۸	۳۵/۷	۵۰/۹	۱۳/۵	۸۱۳۳۹
میانگین سهم	۵۶/۹	۳۴/۰	۹/۱	-

منبع: محاسبه داده‌های بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

ملاحظه می‌شود میانگین سهم صادرات نفتی از صادرات کل در دوره مورد بررسی، حدود ۵۷ درصد بوده و این سهم برای صادرات کالایی و خدماتی به ترتیب، ۳۴ و ۹ درصد است. روند سهم اجزای صادرات در جدول ۲ نشان می‌دهد که سهم صادرات نفتی در طول دوره نزولی بوده و از حدود ۷۲ درصد در شروع دوره (سال ۱۳۸۹) به ۳۶ درصد در سال پایانی (سال ۱۳۹۸) رسیده است. در مقابل، سهم صادرات غیرنفتی به‌ویژه صادرات کالایی در طی دوره افزایش یافته و از ۲۱ درصد در آغاز دوره به ۵۱ درصد در پایان سال ۱۳۹۸ رسیده است. اعمال شدیدترین تحریم‌ها در دو سال ۱۳۹۱ و ۱۳۹۷ بر اقتصاد ایران، علاوه بر محدود کردن و به صفر رساندن فروش نفت خام ایران در بازارهای بین‌المللی، موجب وارد شدن شوک ارزی به اقتصاد کشور شدند. افزایش نرخ ارز دلار، به‌ویژه در سال ۱۳۹۷ در تاریخ اقتصاد ایران بی‌سابقه بوده و نرخ دلار نسبت به سال قبل، حدود ۴۷۰ درصد رشد پیدا کرد. با این رشد بی‌سابقه دلار، تفکر غالب این بود که چون تولید کالاهای صادراتی غیرنفتی در اقتصاد ایران، متکی بر واردات مواد اولیه، واسطه‌ای و سرمایه‌ای است؛ بنابراین با محدود شدن صادرات نفت و ذخایر ارزی کشور، تولید کالاهای صادراتی غیرنفتی نیز با مشکل مواجه شده و کاهش خواهد یافت؛ اما نمودار ۳ نشان می‌دهد که علی‌رغم اعمال محدودیت‌های گفته شده، صادرات غیرنفتی توانسته است خود را از میان بحران‌ها بیرون کشیده و رشد خود را حفظ کند.

بخش عمده این صادرات غیرنفتی (که شامل فرآورده‌های نفتی نیست) در حوزه بخش خصوصی اقتصاد ایران اتفاق می‌افتد و رخدادی که در دهه ۱۳۹۰ پدیدار شد، نشان می‌دهد که وقتی سایه نفت و درآمدهای فراوان حاصل از آن از فعالیت‌های تولیدی بخش خصوصی برداشته شود، این فعالیت‌ها چگونه می‌توانند موجودیت خود را حفظ کرده و با به‌کارگیری ظرفیت‌های داخلی و درگیر کردن همه نیروهای تولیدی، چرخ‌های اقتصاد را به گردش درآورد (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۹). اینکه آیا افزایش نرخ ارز در دهه ۱۳۹۰ اقتصاد ایران توانسته است به مقدار مورد انتظار، افزایش صادرات غیرنفتی و بهبود تراز

تجاری را به دنبال داشته باشد یا خیر؛ مسئله‌ای است که باید بیشتر مورد مطالعه قرار گیرد؛ اما می‌توان به یقین گفت که افزایش نرخ ارز توانسته است صادرات غیرنفتی را افزایش دهد (هرچند ممکن است به مقداری نباشد که بتواند انتظارات را برآورده کند)؛ بنابراین با کم‌رنگ شدن کنترل دولت در تعیین نرخ ارز و فعال‌تر شدن نیروهای بازار در تعیین تعادل این نرخ، فاکتورهای تراز تجاری به‌ویژه صادرات غیرنفتی به این تحول واکنش مثبت نشان می‌دهند و با افزایش نرخ ارز، افزایش می‌یابد.

۱-۱-۲- واردات کل در دهه ۱۳۹۰

جدول ۱ نشان داد که واردات کل در سال‌های ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۸ با نوساناتی همراه بوده است؛ اما نمودار ۲ سیر نزولی را در روند کلی این متغیر کلان بیان می‌کند. در واقع روند کلی واردات نیز همانند صادرات کل بوده و در سال‌های ابتدایی دهه ۱۳۹۰ کاهشی بوده، سپس در سال ۱۳۹۳ افزایش یافته و مجدداً شروع به کاهش کرده و در سال ۱۳۹۶ میزان آن بالا رفته است؛ در نهایت، در سال‌های ۱۳۹۷ و ۱۳۹۸ این میزان به‌طور قابل توجهی کم شده است. در نتیجه این نوسانات نزولی، حجم واردات کل از حدود ۹۵ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۰ به حدود ۶۷ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۸ رسیده است.

جدول ۳ در ادامه واردات کالایی دهه ۱۳۹۰ را به تفکیک اجزای آن؛ واردات واسطه‌ای، واردات سرمایه‌ای، واردات مصرفی و واردات سایر کالاهای طبقه‌بندی نشده نشان می‌دهد. روند هر سه جزء واردات در طول سال‌های دهه جاری، مشابه روند واردات کل که در جدول ۱ آورده شده است. هر سه نوع واردات واسطه‌ای، سرمایه‌ای و مصرفی در سال ۱۳۹۱ به دلیل اعمال تحریم‌ها با کاهش قابل توجهی مواجه شده‌اند. به‌ویژه واردات واسطه‌ای و سرمایه‌ای به ترتیب با کاهش (۲۰ درصدی) و (۴۳ درصدی) کاهش بسیار شدیدی را تجربه کرده‌اند.

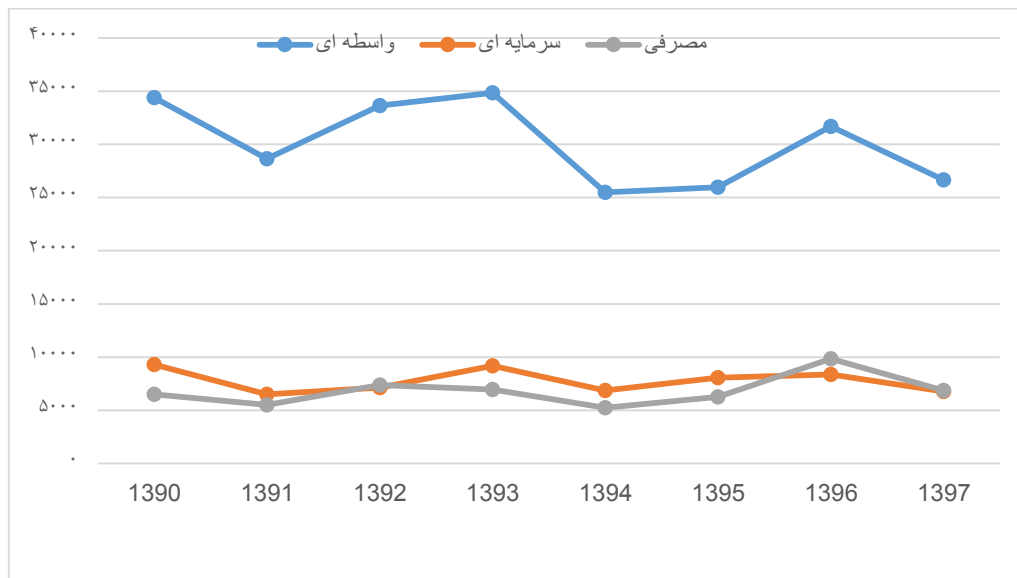
جدول ۳: اجزای واردات کل کشور به تفکیک موارد (میلیون دلار)

سال	واردات *				
	واسطه‌ای	سرمایه‌ای	مصرفی	سایر	کل واردات
۱۳۹۰	۳۴۳۸۸	۹۳۰۷	۶۵۲۰	۱۱۵۷۲	۶۱۷۸۷
۱۳۹۱	۲۸۶۳۳	۶۵۱۹	۵۵۰۶	۱۲۶۹۰	۵۳۳۴۸
۱۳۹۲	۳۳۶۵۱	۷۱۴۲	۷۳۶۸	۱۲۶۱	۴۹۴۲۲
۱۳۹۳	۳۴۸۵۴	۹۱۷۳	۶۹۷۰	۱۴۸۰	۵۲۴۷۷
۱۳۹۴	۲۵۴۹۸	۶۸۶۳	۵۲۳۹	۳۹۳۹	۴۱۵۳۹
۱۳۹۵	۲۵۹۵۵	۸۰۷۰	۶۲۶۳	۳۳۹۶	۴۳۶۸۴
۱۳۹۶	۳۱۶۸۷	۸۳۸۲	۹۸۴۴	۴۳۸۹	۵۴۳۰۲
۱۳۹۷	۲۶۶۷۲	۶۷۷۱	۶۸۵۶	۲۳۱۳	۴۲۶۱۲

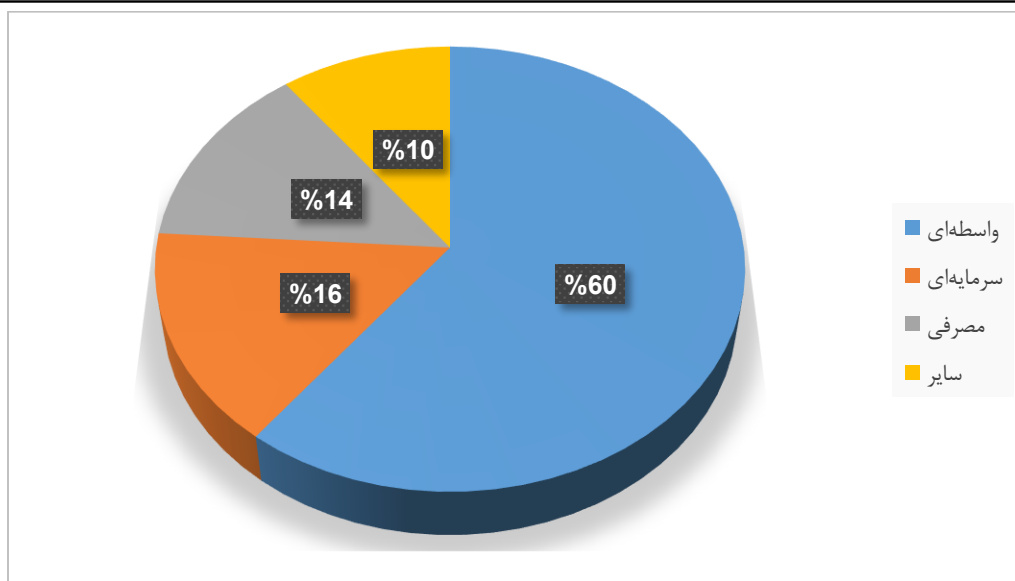
منبع: سازمان توسعه تجارت ایران، ۱۳۹۹

* محاسبه ارزش واردات کالایی در این جدول بر اساس معیار CIF انجام گرفته است.

البته این کاهش در سال‌های بعدی تا حدودی جبران شده است، اما در سال ۱۳۹۷ با بازگشت تحریم‌های آمریکا علیه اقتصاد ایران و شوک ارزی در ماه‌های اولیه این سال، هر سه نوع واردات واسطه‌ای، سرمایه‌ای و مصرفی مجدداً کاهش چشمگیری را تجربه کرده‌اند. به طوری که این کاهش منجر به کوچک شدن حجم تجارت خارجی ایران شده است. کاهش واردات واسطه‌ای و سرمایه‌ای از این جنبه حائز اهمیت است که علاوه بر افزایش هزینه تولید در داخل به دنبال بالا رفتن نرخ ارز دلار، کمبود مواد اولیه و سرمایه‌ای وارداتی، موجب کاهش تولید در بازار داخلی و افزایش نرخ تورم خواهد شد که در اقتصاد ایران در سال‌های اخیر اتفاق افتاده است. نمودارهای (۴ و ۵) روند اجزای واردات را به همراه میانگین ترکیب این اجزا در دهه ۱۳۹۰ نمایش می‌دهد.

نمودار ۴: روند ترکیب واردات کالایی در دهه ۱۳۹۰ (میلیون دلار)

نمودار ۵: میانگین سهم ترکیب واردات کالایی در دهه ۱۳۹۰ (درصد)
منبع: سازمان توسعه تجارت ایران، ۱۳۹۹

روند نزولی واردات کالایی، به‌ویژه واردات واسطه‌ای در نمودار ۴ محسوس بوده و این نوع واردات از حدود ۳۵ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۰ به تقریباً ۲۷ میلیارد دلار در سال ۱۳۹۷ کاهش یافته است. با این حال، به‌طور میانگین در طی سال‌های دهه ۱۳۹۰، سهم واردات واسطه‌ای از واردات کل کالایی، بر اساس نمودار ۵ معادل ۶۰ درصد بوده که قابل توجه است. کاهش این نوع واردات در کنار واردات سرمایه‌ای که سهم ۱۶ درصدی از واردات کل کالایی را دارد، موجب بروز مشکلات و افزایش هزینه تولید در داخل می‌شود و به همراه افزایش نرخ ارز، بالا رفتن نرخ تورم در سال‌های اخیر را باعث شده است.

برخلاف واردات واسطه‌ای و سرمایه‌ای، روند واردات مصرفی نه‌تنها در این دهه نزولی نبوده؛ بلکه با شیب بسیار ملایمی رو به افزایش نیز بوده است. میزان واردات مصرفی در سال ۱۳۹۰، معادل ۶/۵ میلیارد دلار بوده که این میزان در سال ۱۳۹۷ به حدود ۶/۹ میلیارد دلار افزایش یافته که نشان می‌دهد در شرایط تحریمی نیز، واردات این نوع کالاها متوقف نشده است. درواقع، واردات کالاهای اساسی یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های این نوع واردات است که دولت همواره برای تأمین عرضه محصولات مذکور، سیاست‌های حمایتی خود را در این حوزه اعمال کرده و با تعیین سهم واردات این نوع کالاها و تخصیص ارز باقیمت مصوب از واردات کالاهای اساسی حمایت کرده است.

۱-۲- شرکای عمده تجارت خارجی ایران

در میانه نخست دهه ۱۳۹۰ اقتصاد ایران، بخش تجارت خارجی بیشترین تأثیر را از تحریم‌های اقتصادی بین‌الملل علیه کشور را به خود دیده است. درواقع، اثر تحریم‌ها بر ساختار تجارت خارجی اهمیت بسیار زیادی داشته است. در سال ۲۰۱۳، تجارت خارجی ایران نسبت به سال قبل معادل ۲۲ میلیارد دلار کاهش یافته و از

نظر رتبه‌بندی جهانی نیز هفت پله نزول کرده و در رتبه ۴۶ جهان قرار گرفته است. افزایش هزینه‌های صادرات و واردات یکی از عمده‌ترین عوامل کاهش رتبه ایران در رده‌بندی جهانی و افزایش زمان تجارت و هزینه‌های ناشی از آن است. در فرایند تحریم‌های اقتصادی، ایران با تغییر ساختار تجارت خارجی و روی آوردن به کشورهای آسیایی که تحت تأثیر تحریم‌های اقتصادی قرار نمی‌گیرند (مانند چین، هند و ترکیه) تلاش کرده با دور زدن تحریم‌ها، جریان تجارت کالاهای ضروری برای رشد و توسعه اقتصادی کشور را حفظ کند. به طوری که در ده سال اخیر، تجارت با کشور چین پانزده برابر افزایش یافته است (کازرونی و همکاران، ۱۳۹۵).

بنابراین فارغ از تأثیر تحریم‌ها بر روند تجارت خارجی کشور که در نمودار ۱ نمایش داده شد، ترکیب شرکای عمده تجاری ایران نیز در نتیجه این رخداد تغییر کرده است. به این معنا که ایران با تعدادی از کشورهای روابط تجاری داشته و تنها تعداد معدودی از آن‌ها، سهم قابل توجهی از تجارت خارجی ایران را تشکیل داده‌اند. پیامد چنین رخدادی این است که از یک‌سو، ایران را به مقصد صادراتی کالاهای کشورهای دیگر تبدیل کرده و از سوی دیگر، به ایجاد محدودیت‌های مختلف برای صادرکنندگان و رشد منفی این بخش منجر شده است. جداول ۴ و ۵ ترکیب مهم‌ترین شرکای تجاری ایران در دهه ۱۳۹۰ و سهم آن‌ها از تجارت خارجی کشور را در طول سال‌های اخیر را نمایش می‌دهند. کشور چین هم در صادرات و هم در واردات، مهم‌ترین شریک تجاری ایران در سال‌های اخیر است. به‌ویژه در واردات که روند آن به شدت صعودی بوده و توانسته است در میانه دهه ۱۳۹۰، از واردات امارات متحده عربی سبقت گیرد.

جدول ۴: مقاصد عمده بازار صادرات غیرنفتی ایران (میلیون دلار - درصد)

سال کشور	اول:		دوم:		سوم:		چهارم:		پنجم:	
	سهم	صادرات	سهم	صادرات	سهم	صادرات	سهم	صادرات	سهم	صادرات
۱۳۹۰	۵۶۵۲	۱۶/۷	۵۱۵۱	۱۵/۳	۴۵۱۵	۱۳/۴	۲۷۵۲	۸/۲	۲۱۷۹	۶/۵
۱۳۹۱	۶۲۵۰	۱۹/۳	۵۵۰۱	۱۷	۴۲۱۳	۱۳	۲۸۷۴	۸/۹	۲۶۰۷	۸
۱۳۹۲	۷۴۳۲	۲۳/۶	۵۹۵۰	۱۸/۹	۳۶۲۷	۱۱/۵	۲۴۱۸	۷/۷	۲۴۱۷	۷/۷
۱۳۹۳	۹۱۵۹	۲۵/۶	۶۱۸۳	۱۷/۳	۳۹۳۲	۱۱	۲۴۴۱	۶/۸	۲۳۸۸	۶/۷
۱۳۹۴	۷۲۲۸	۲۰/۲	۶۲۰۶	۱۷/۴	۴۹۲۲	۱۳/۸	۲۵۷۳	۷/۲	۲۵۳۰	۷/۱
۱۳۹۵	۸۳۷۷	۱۹/۱	۷۴۳۶	۱۶/۹	۶۱۱۱	۱۳/۹	۳۲۴۴	۷/۴	۲۸۷۷	۶/۵
۱۳۹۶	۹۰۶۵	۱۹/۳	۶۷۶۴	۱۴/۴	۶۴۲۵	۱۳/۷	۴۳۸۰	۹/۳	۳۹۹۱	۸/۵
۱۳۹۷	۹۲۱۸	۲۰/۸	۸۹۶۱	۲۰/۲	۵۹۵۵	۱۳/۴	۲۹۲۷	۶/۶	۲۵۶۸	۵/۸
۱۳۹۸	۹۵۲۰	۲۳	۸۹۹۲	۲۱/۷	۵۰۴۶	۱۲/۲	۴۵۰۱	۱۰/۹	۲۳۶۱	۵/۷

منبع: سازمان توسعه تجارت ایران، ۱۳۹۹

جدول ۵: مبادی عمده بازار وارداتی ایران (میلیون دلار - درصد)

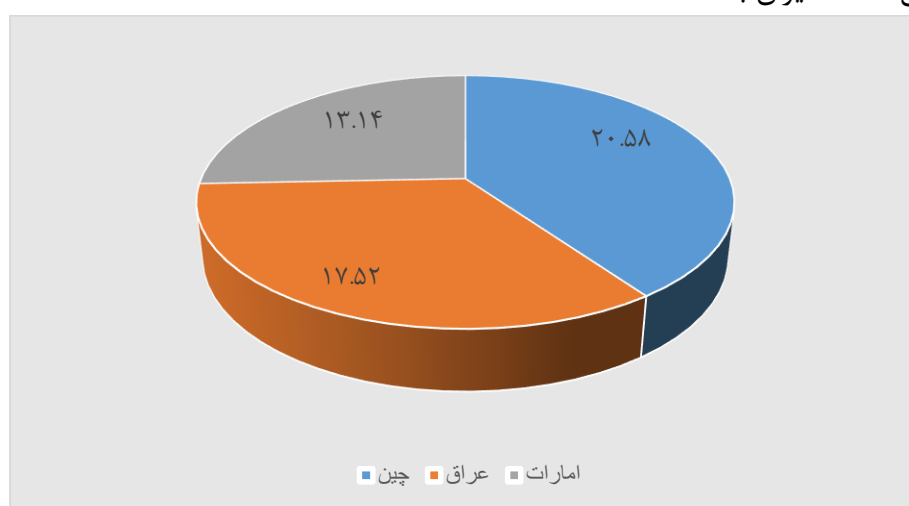
سال کشور	اول:		دوم:		سوم:		چهارم:		پنجم:	
	سهم	واردات	سهم	واردات	سهم	واردات	سهم	واردات	سهم	واردات
۱۳۹۰	۱۹۷۰۸	۳۱/۹	۷۳۹۳	۱۲	۴۷۴۴	۷/۷	۳۴۶۴	۵/۶	۳۳۱۴	۵/۴
۱۳۹۱	۱۰۶۰۹	۱۹/۹	۸۱۶۱	۱۵/۳	۴۸۱۳	۹	۴۵۳۹	۸/۵	۳۴۳۲	۶/۴

تحلیل شرایط تجارت خارجی در دوران پسا کرونا

۷/۴	ترکیه: ۳۶۴۷	۷/۸	کره: ۳۸۵۵	۸/۷	هند: ۴۳۱۰	۱۹/۶	چین: ۹۶۶۴	۲۲	امارات: ۱۰۸۹۵	۱۳۹۲
۷/۱	هند: ۳۷۳۰	۷/۳	ترکیه: ۳۸۲۲	۸/۲	کره: ۴۳۱۰	۲۳/۲	امارات: ۱۲۱۶۴	۲۳/۹	چین: ۱۲۵۶۱	۱۳۹۳
۶/۱	سوئیس: ۲۵۳۹	۷/۳	ترکیه: ۳۰۱۳	۸/۹	کره: ۳۶۸۲	۱۸/۹	امارات: ۷۸۳۵	۲۵/۲	چین: ۱۰۴۵۴	۱۳۹۴
۵/۸	آلمان: ۲۵۳۷	۶/۳	ترکیه: ۲۷۳۸	۷/۹	کره: ۳۴۶۰	۱۴/۷	امارات: ۶۴۰۷	۲۴/۶	چین: ۱۰۷۵۳	۱۳۹۵
۵/۷	آلمان: ۳۰۸۳	۵/۹	ترکیه: ۳۱۹۳	۶/۸	کره: ۳۷۱۷	۱۸/۵	امارات: ۱۰۰۶۷	۲۴/۳	چین: ۱۳۲۱۶	۱۳۹۶
۵/۸	آلمان: ۲۴۷۲	۶/۱	هند: ۲۵۹۵	۶/۱	ترکیه: ۲۶۱۷	۱۵/۴	امارات: ۶۵۶۷	۲۴/۲	چین: ۱۰۳۱۵	۱۳۹۷
۴/۸	آلمان: ۲۱۰۳	۸/۴	هند: ۳۶۷۶	۱۱/۴	ترکیه: ۴۹۹۶	۲۰/۴	امارات: ۸۹۱۳	۲۵/۶	چین: ۱۱۲۱۱	۱۳۹۸

منبع: سازمان توسعه تجارت ایران، ۱۳۹۹

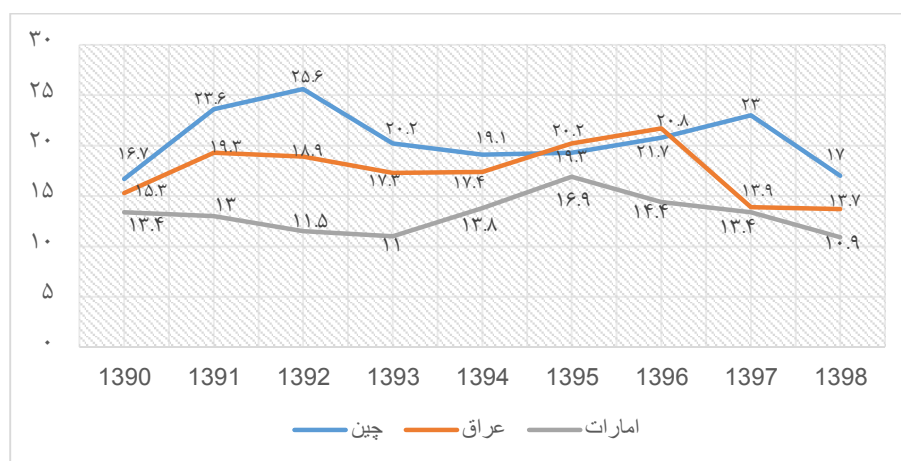
با توجه جدول ۴، اولین و اصلی ترین مقصد صادرات غیرنفتی ایران همواره به کشور چین (به جز سال ۱۳۹۱) بوده که به طور متوسط ۲۱ درصد بازار صادراتی ایران را در طول دهه ۱۳۹۰ تشکیل داده است. نمودار ۶، متوسط سهم سه کشور اصلی بازار صادراتی ایران را در سال های ۹۸-۱۳۹۰ نشان می دهد. ملاحظه می شود بعد از کشور چین، سهم کشور عراق از بازار مذکور به طور متوسط ۱۸ درصد است. بر اساس جدول ۴، عراق در سال ۱۳۹۱ اصلی ترین شریک صادراتی ایران بوده و در سال های بعدی در رتبه دوم قرار گرفته است. سومین شریک اصلی در زمینه خریداری محصولات ایرانی، کشور امارات متحده عربی است که به جز سال های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶ همواره رتبه سوم مقصد کالاهای ایرانی را در دهه ۱۳۹۰ داشته است. نمودار ۶، ترکیب این سه کشور مقصد را بر اساس سهمی که هر یک از آن ها در بازار صادراتی ایران دارند را نمایش می دهد. به طور کلی حدود ۵۰ درصد بازار صادراتی ایران به سه کشور اشاره شده تعلق داشته که رقم قابل توجهی در مقایسه با بازار کشورهای دیگر است. متمرکز شدن تقریباً نیمی از صادرات محصولات غیرنفتی کشور در سه کشور چین، عراق و امارات بیانگر الگوی توزیع نامتعادل ساختار تجارت خارجی ایران از جنبه صادرات بوده که می تواند ناشی از شرایط تحریمی اقتصاد ایران باشد.

نمودار ۶: متوسط سهم سه کشور اصلی از ۵۰ درصد صادرات ایران در دهه ۱۳۹۰ (درصد)

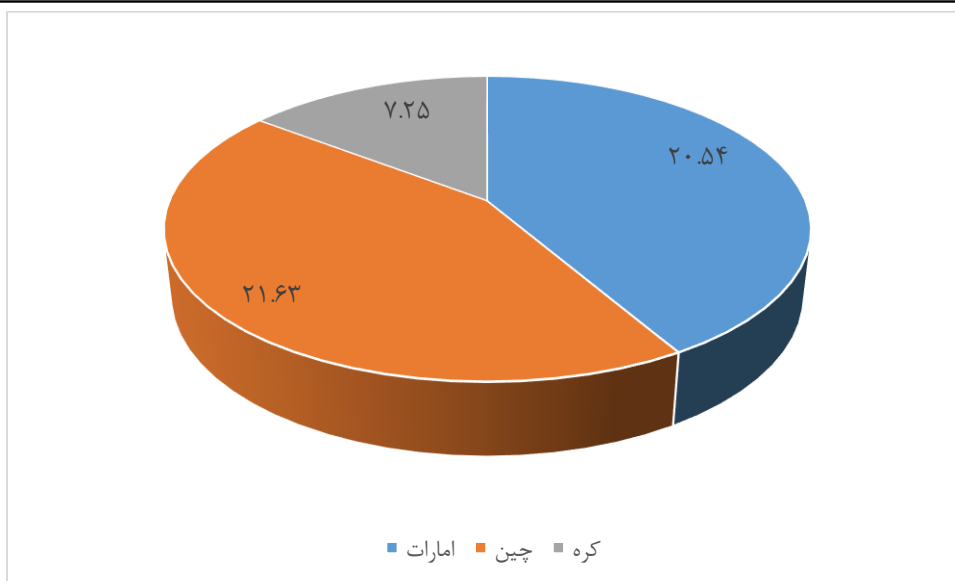
منبع: سازمان توسعه تجارت ایران، ۱۳۹۹

نمودار ۷ روند سهم صادراتی سه کشور اصلی را در دوره سال‌های دهه ۱۳۹۰ نشان می‌دهد. مشاهده می‌شود کشور چین در اوایل دهه مذکور، با روند صعودی سهم بیشتری از بازار صادراتی ایران را تشکیل می‌داد؛ اما با توافق برجام در سال ۱۳۹۴، سهم چین در مقابل افزایش سهم کشورهای عراق و امارات کاهش پیدا کرد؛ اما بعد از سال ۱۳۹۶ و بالا گرفتن تنش‌های سیاسی بین ایران و آمریکا و بازگشت تحریم‌های آمریکا در سال ۱۳۹۷، سهم چین در صادرات ایران مجدداً افزایش یافته است.

نمودار ۷: روند سهم سه کشور اصلی طرف صادرات از ایران در دهه ۱۳۹۰ (درصد)
منبع: سازمان توسعه تجارت ایران، ۱۳۹۹

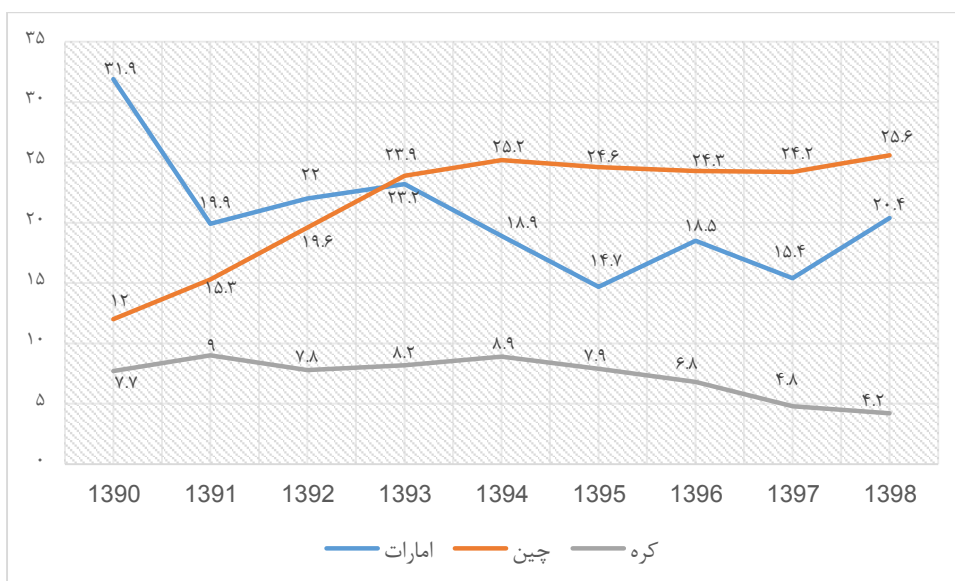
مهم‌ترین مبادی مربوط به بازار وارداتی ایران در جدول (۵) نمایش داده شده است. ملاحظه می‌شود که کشورهای امارات متحده عربی، چین و کره جنوبی مهم‌ترین کشورهای هستند که در طول سال‌های دهه ۱۳۹۰ واردات محصولات از آن‌ها صورت گرفته است. مشاهده ستون‌های اول و دوم جدول (۵) مشخص می‌کند که در سال‌های اعمال تحریم‌های بین‌المللی علیه اقتصاد کشور و قبل از آن (۹۳-۱۳۹۰)، مهم‌ترین مبدأ وارداتی ایران، امارات متحده عربی است؛ اما بعد از سال‌های مذکور، به‌ویژه با بازگشت تحریم‌های یک‌جانبه آمریکا، تولیدات کشور چین و بازار آن به اصلی‌ترین مبدأ وارداتی ایران تبدیل شده است. نمودار ۸ متوسط سهم سه کشور مبدأ را از بازار وارداتی ایران نشان می‌دهد.

نمودار ۸: متوسط سهم سه کشور مبدأ اصلی از ۵۰ درصد واردات به ایران در دهه ۱۳۹۰ (درصد)
منبع: سازمان توسعه تجارت ایران، ۱۳۹۹

همان‌گونه که مشاهده می‌شود متوسط سهم دو کشور چین و امارات از بازار واردات ایران، تقریباً یکسان بوده و حدوداً ۲۰ درصد است. سهم امارات مربوط به سال‌های نیمه اول دهه ۱۳۹۰ بوده و سهم کشور چین نیز مربوط به نیمه دوم دهه مذکور است؛ اما به‌طور کلی این دو کشور طی سال‌های دهه جاری، روی هم‌رفته نزدیک به ۴۲ درصد بازار وارداتی ایران را پوشش داده‌اند. به عبارتی تقریباً نیمی از نیازهای وارداتی کشور از این دو کشور خریداری شده و پنجاه درصد دیگر نیز به سایر کشورها تعلق دارد. نمودار ۹ روند واردات از سه کشور چین، امارات و کره جنوبی را در طی سال‌های ۹۸-۱۳۹۰ نشان می‌دهد. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، روند واردات از امارات در طول دهه نزولی بوده و بازار کشور چین، توانسته جایگزین واردات امارات شده و روند صعودی را در فروش محصولات به بازار ایران داشته باشد.

در سال آغازین دهه، یعنی سال ۱۳۹۰ سهم محصولات کشور چین در بازار وارداتی ایران حدود ۱۲ درصد است که در طول دهه، این سهم افزایش یافته و در سال ۱۳۹۸، سهم مذکور به حدود ۲۶ درصد (بیش از دو برابر) رسیده است. در مقابل، سهم امارات در تأمین نیازها وارداتی ایران که در سال ۱۳۹۰ چیزی حدود ۳۲ درصد بوده و در طول دهه کاهش یافته و در سال ۱۳۹۸ تنها تقریباً ۲۰ درصد بازار ایران را پوشش داده است.

نمودار ۹: روند سهم سه کشور عمده مبادی واردات ایران در دهه ۱۳۹۰ (درصد)

مشابه روند واردات از امارات، مبدأ کره جنوبی نیز دارای روند نزولی؛ البته با شیب کمتر در طول دهه جاری است. این کاهش واردات از کشور کره جنوبی به حدی است که سهم واردات مذکور در طول دهه، تقریباً به نصف کاهش یافته است؛ این سهم در سال ۱۳۹۰، حدود ۸ درصد بوده است که در پایان دوره و در سال ۱۳۹۸، میزان آن به ۴ درصد تنزل پیدا کرده است.

۲- تأثیر همه‌گیری کرونا بر تحولات تجارت خارجی ایران

شیوع همه‌گیری کرونا از اسفندماه سال ۱۳۹۸، موجب اعمال برخی محدودیت‌ها و تعطیلی کسب‌وکارها به‌ویژه در دو ماه اول؛ یعنی تا اردیبهشت سال ۱۳۹۹ شد که اثرات منفی قابل توجهی بر اقتصاد ایران و تجارت خارجی آن وارد کرد. البته این اثرات مختص اقتصاد ایران نبود و شیوع بیماری کرونا، عملکرد اقتصادی اغلب کشورهای جهان را تحت تأثیر قرار داد. در این بخش ابتدا، اثراتی که این بیماری بر روی اقتصاد جهانی و تجارت کشورهای مختلف گذاشته است، به‌طور اجمالی مورد اشاره قرار می‌گیرد. سپس به تأثیر روابط تجاری خارجی ایران با کشورهای عمده طرف تجاری تحت این بیماری پرداخته می‌شود. درنهایت، تأثیر مستقیمی که حجم تجارت خارجی ایران، از این تحولات پذیرفته است مورد بررسی و تحلیل قرار خواهد گرفت.

۲-۱- تأثیر کرونا بر فضای تجارت جهان و بر شرکای عمده ایران

بر اساس گزارش سازمان تجارت جهانی، کاهش ۱۳ تا ۳۲ درصدی تجارت جهانی در سال ۲۰۲۰ پیش‌بینی شده بود؛ یعنی همه‌گیری کرونا تا یک‌سوم فعالیت‌های اقتصادی عادی را در سراسر جهان مختل خواهد کرد و خدمات به‌ویژه در بخش‌های حمل‌ونقل و مسافرت را به‌شدت تحت تأثیر قرار خواهد داد (دفتر توسعه صادرات خدمات، ۱۳۹۹).

هم‌زمان با افزایش قیمت تولید، هزینه‌های تجارت نیز افزایش یافته و از سوی دیگر قدرت خرید مصرف‌کنندگان کاهش می‌یابد. در نتیجه این تحولات، تقاضا از سوی نیمی از جمعیت جهان صفر شده و بیکاری فزاینده تأثیر چشمگیری بر کاهش تجارت خواهد داشت. سازمان همکاری و توسعه اقتصادی (OECD) در گزارشی، پیامدهای ناشی از شیوع ویروس کرونا را بزرگ‌ترین چالش اقتصادی جهان پس از بحران مالی سال ۲۰۰۸ معرفی کرده و پیش‌بینی می‌کند نرخ رشد اقتصادی جهان در سال ۲۰۲۰ معادل ۵۰ درصد کاهش یابد. همچنین برآوردهای این گزارش، نرخ رشد اقتصادی کشور چین را کمتر از ۵ درصد (۴/۹ درصد) و در بدبینانه‌ترین حالت به میزان ۳/۵ درصد پیش‌بینی می‌کند؛ این در حالی است که نرخ رشد اقتصادی این کشور در سال ۲۰۱۹، در حدود ۶/۱ درصد بوده است. سازمان همکاری و توسعه اقتصادی، در گزارش مذکور نرخ رشد اقتصادی آلمان در سال ۲۰۲۰ را معادل ۰/۳ درصد تخمین زده است. همچنین اتحادیه سراسری صنایع آلمان در گزارش خود رکود شدید اقتصادی کشور را در سال جاری پیش‌بینی کرده است؛ در این گزارش آمده است که اگر شیوع این بیماری در میان شرکای اصلی آلمان (چین، ژاپن، کره جنوبی و ایتالیا) تا اواسط سال جاری کنترل نشود، نرخ رشد اقتصادی آلمان به ۰/۵- درصد و حتی کمتر کاهش می‌یابد (مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ۱۳۹۹).

نتایج برگرفته از مطالعات و گزارش‌های متنوع مربوط به نهادهای بین‌المللی مختلف نشان می‌دهند که بیشترین آسیب ناشی از شیوع کرونا را صنایع داروسازی و تجهیزات پزشکی و صنایع غذایی و پس از آن در بخش خدمات، بخش گردشگری خواهند داشت. به‌طوری که بر اساس گزارش سازمان تجارت جهانی با شیوع ویروس کرونا، تجارت بخش‌های خدماتی نیز به دلیل اعمال محدودیت‌های حمل‌ونقل، ممنوعیت سفرهای

غیرضروری به‌طور مستقیم تحت تأثیر این ویروس قرار گرفته و کاهش بین ۲/۸ تا ۴/۸ درصد را خواهند داشت. علاوه بر این، بر اساس پیش‌بینی‌های سازمان تجارت و توسعه بین‌الملل، با محدود شدن فعالیت بنگاه‌های تأمین‌کننده زنجیره‌های ارزش جهانی پس از شیوع ویروس کرونا، سازمان‌دهی این زنجیره به نحوی باعث حفظ تعادل در تولید جهانی و به مسئله‌ای مهم و کلیدی تبدیل شده است. به‌گونه‌ای که پیش‌بینی می‌شود ماهیت زنجیره‌های ارزش جهانی تغییر کرده و زنجیره‌های ارزش منطقه‌ای از اهمیت بیشتری برخوردار شوند (رامیرز، ۲۰۲۰). ساختار و ماهیت زنجیره ارزش جهانی با جریان داده‌های مرزی و فناوری‌های جدید، از جمله پلتفرم‌های دیجیتال، اینترنت اشیاء و اتوماسیون و هوش مصنوعی تغییر می‌یابد. همچنین منطقه‌ای شدن تولید بعد از شرایط فعلی نیز مورد توجه قرار خواهد گرفت؛ به عبارت دیگر، گرایش به سمت محلی‌سازی تأمین‌کنندگان مورد توجه قرار می‌گیرد.

اما در این میان، کشور چین به‌عنوان مبدأ شیوع ویروس کرونا و گسترش آن در سطح جهانی با تأثیراتی که از این ویروس پذیرفته است، اثرات قابل توجهی بر اقتصاد و تجارت خارجی دیگر کشورها نیز گذاشته است. همان‌طور که ملاحظه شد، کشور چین در دهه جاری به‌عنوان مهم‌ترین شریک تجاری ایران بوده و بر اساس جدول‌های ۴ و ۵ ارزش تجارت بین ایران و چین در سال ۱۳۹۸، حدود ۲۱ میلیارد دلار است. در چنین موقعیتی، تعطیلی موقت بسیاری از کارخانه‌های چینی که کالاهای مورد نیاز صنایع ایران را تأمین می‌کنند؛ سبب بروز اختلال در تأمین مواد و کالاهای واسطه‌ای مورد نیاز شرکت‌ها و کارخانه‌های ایرانی شده است. این اتفاقات موجب کاهش حجم تجارت خارجی ایران با چین و در کل کاهش تجارت خارجی کشور شده است.

از طرف دیگر، محدود شدن صادرات ایران به کشورهای همسایه به‌ویژه عراق، افغانستان و ترکیه ایجاد منابع ارزی از طریق صادرات غیرنفتی را با مشکلاتی همراه کرده است. همچنین محدودیت مرادات با این همسایگان به‌عنوان مبادی مهم ورود گردشگر به ایران، اعمال محدودیت‌های تردد داخلی و تعطیلی مراکز گردشگری، سبب آسیب به صنعت گردشگری کشور نیز شده است. همچنین کشور آلمان به‌عنوان یکی دیگر از شرکای اصلی تجارت خارجی با ایران، با توجه به پیوستگی که اقتصاد این کشور با چین دارد؛ از ابتدای شیوع کرونا در چین و علی‌رغم عدم درگیری کشور آلمان با ویروس کرونا، اقتصاد صادرات‌گرای این کشور نیز در ماه‌های پایانی سال ۲۰۱۹ دچار بحران شد و رشد اقتصادی آن در سه ماه پایانی به صفر رسید. به‌طوری که علاوه بر بخش‌های صنعتی اقتصاد آلمان، بخش خدمات از جمله توریسم، هتلداری، حمل‌ونقل هوایی و زمینی دچار مشکل شدند. به‌گونه‌ای که این مشکلات با درگیری مستقیم آلمان با بیماری کرونا، از شدت بیشتری نسبت به ماه‌های ابتدایی سال جاری برخوردار شده و موجب تعطیلی و بیکاری بسیاری از مشاغل در این کشور شد (سازمان توسعه تجارت ایران، ۱۳۹۹). بررسی تحولات تجارت خارجی در کشورهای دیگر در بخش‌های بعدی با جزئیات بیشتری مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ اما همه این تحولات در تجارت شرکای عمده اقتصاد ایران، موجب اثرات منفی قابل توجهی در تجارت خارجی کشور شده است که در بخش بعدی با آمار و ارقام بیشتر مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

۲-۲- تأثیر کرونا بر حجم تجارت خارجی ایران

بر اساس گزارش صندوق بین‌المللی پول و پیش‌بینی‌های انجام شده در آن گزارش، نرخ رشد اقتصادی ایران در سال ۲۰۱۸ منفی ۵/۴ درصد و در سال ۲۰۱۹ منفی ۷/۶ درصد بوده است. همچنین این نهاد بین‌المللی پیش‌بینی کرده است که نرخ رشد اقتصادی ایران در سال ۲۰۲۰ با توجه به تشدید تحریم‌ها، افت قیمت نفت و شیوع ویروس کرونا به منفی ۶ درصد برسد. این در حالی است که پیش‌بینی قبلی این نهاد از رشد اقتصادی ایران، پیش از کرونا، صفر درصد بوده است (به نقل از مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ۱۳۹۹). در واقع با گسترش ویروس کرونا و تعطیلی عمومی که در ماه‌های پایانی سال گذشته و ماه‌های آغازین سال جاری اتفاق افتاد، علاوه بر بیکاری بخش وسیعی از نیروی کار، حجم تولید نیز کاهش یافت. بر این اساس، بخش خدمات با توجه به کاربر بودن این بخش، بیشترین آسیب را از این اتفاقات به خود دید و بیشترین رشد منفی را در ماه‌های اخیر داشته است (همان منبع). آخرین آمار منتشرشده از سوی مرکز آمار ایران نشان می‌دهد رشد اقتصادی ایران در بهار سال ۱۳۹۹، به منفی ۱/۹ درصد رسیده است. همچنین بخش غیرنفتی اقتصاد نیز به میزان ۱/۳ درصد کوچک‌تر شده و این در حالی است که رشد بخش غیرنفتی در زمستان گذشته معادل منفی ۲/۴ درصد بوده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۹).

بنابراین با وجود حضور بیماری کرونا، عملکرد بخش غیرنفتی بدتر از فصل قبل نبود؛ اما ضربه اصلی کرونا همان‌طور که گفته شد، به بخش خدمات بود و حجم این بخش به میزان ۳/۵ درصد منقبض کرد. این میزان کاهش، منفی‌ترین رشد خدمات در دهه ۱۳۹۰ محسوب می‌شود. در واقع تحریم‌های بین‌المللی آغازین دهه و تحریم‌های یک‌جانبه آمریکا در دو سال اخیر نیز نتوانسته بود به این بخش از اقتصاد کشور، به‌اندازه کرونا آسیب وارد کند. با این تفاسیر، کوچک شدن بخش‌های مختلف اقتصاد، تجارت خارجی ایران را نیز در ماه‌های اخیر با مشکل مواجه کرده و منجر به کاهش آن شده است. جدول ۶، میزان صادرات و واردات کشور در پنج‌ماهه نخستین شیوع کرونا (از اسفندماه ۱۳۹۸ تا تیرماه ۱۳۹۹) را نشان داده و با ماه‌های مشابه سال قبل مقایسه کرده است.

جدول ۶: صادرات و واردات کل کشور در دوران کرونا؛ پنج‌ماهه گذشته (میلیون دلار)

صادرات		واردات		فعالیت
۱۳۹۹	۱۳۹۸	۱۳۹۹	۱۳۹۸	
اسفند ۱۳۹۸: ۲۷۷۳	اسفند ۱۳۹۷: ۳۲۵۶	اسفند ۱۳۹۸: ۳۷۹۵	اسفند ۱۳۹۷: ۴۱۳۲	اسفند
۱۶۵۲	۲۵۴۷	۱۹۳۱	۲۳۳۴	فروردین
۲۶۴۸	۵۸۶۵	۳۱۱۰	۴۴۲۹	اردیبهشت
۲۰۶۴	۳۰۸۷	۲۵۷۹	۳۵۲۰	خرداد
۲۳۴۹	۳۱۰۶	۳۳۰۲	۴۰۲۷	تیر
۱۱۴۸۶	۱۷۸۶۱	۱۴۷۱۷	۱۸۴۴۲	کل دوره

منبع: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۹)؛ سازمان توسعه تجارت ایران، ۱۳۹۹

حجم تجارت خارجی در ماه‌های آغاز شیوع کرونا در کشور، نسبت به مقدار ماه‌های مشابه سال قبل، کاهش چشمگیری داشته است. حجم تجارت خارجی در این ماه‌ها، حدود ۲۶ میلیون دلار بوده که نسبت به حجم

تجارت دوره مشابه سال گذشته (که حدود ۳۶ میلیون دلار بوده است)، تقریباً ۱۰ میلیون دلار کاهش یافته است (حدود ۲۸ درصد کاهش). البته از حجم واردات و صادرات کل دوره در جدول ۶ مشخص است که میزان صادرات، بیشتر از واردات تحت تأثیر بیماری همه‌گیری قرار گرفته و کاهش یافته است. به طوری که در اغلب ماه‌های این دوران، کاهش صادرات بیشتر از کاهش واردات است؛ به‌ویژه اردیبهشت سال ۱۳۹۹ بیشترین کاهش صادرات نسبت به ماه مشابه سال قبل، اتفاق افتاده و حجم آن از حدود ۶ میلیون دلار به ۳ میلیون دلار در سال جدید رسیده است. نمودار ۱۰ روند ماهانه صادرات و واردات کل را در پنج‌ماهه نخست شیوع کرونا و مدت مشابه سال قبل را نشان می‌دهد.

نمودار ۱۰: مقایسه روند صادرات و واردات ایران در پنج‌ماهه نخست شیوع کرونا با مدت مشابه سال قبل (میلیون دلار)

منبع: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۹)؛ سازمان توسعه تجارت ایران، ۱۳۹۹

مقایسه دو روند سال قبل و سال جاری برای صادرات و واردات در نمودارهای بالا، نشان می‌دهد که فاصله دو روند برای صادرات بیشتر از واردات بوده و این شکاف در اردیبهشت‌ماه سال جاری، بیشتر شده است. هرچند

تحلیل شرایط تجارت خارجی در دوران پسا کرونا

از ماه‌های فروردین به بعد، روند صعودی برای هر دو متغیر همانند سال قبل شروع شده؛ اما این روند صعودی برای صادرات با نرخ رشد کمتری در مقایسه با واردات همراه است. در واقع هم کاهش واردات نسبت به سال قبل، در مقایسه با صادرات کم‌رنگ‌تر بوده و هم روند افزایشی آن در سه ماه آخر با شتاب بیشتری صورت گرفته است؛ بنابراین واردات کل، در مقایسه با صادرات چسبندگی بیشتری داشته و در شرایط تحریم و بیماری کرونا، کاهش چندانی پیدا نکرده و به محض مهیا شدن شرایط مناسب، با آهنگ بیشتری در مقایسه با صادرات افزایش یافته است. این چسبندگی موجب شده تا واردات در مقابل تغییرات نرخ ارز نیز کشش بالایی، به‌ویژه هنگام افزایش ارزش دلار نداشته و کاهش زیادی نیابد.

جدول ۷: میزان ماهانه واردات و صادرات گمرکی کشور در نیمه دوم دهه ۱۳۹۰ (میلیون دلار)

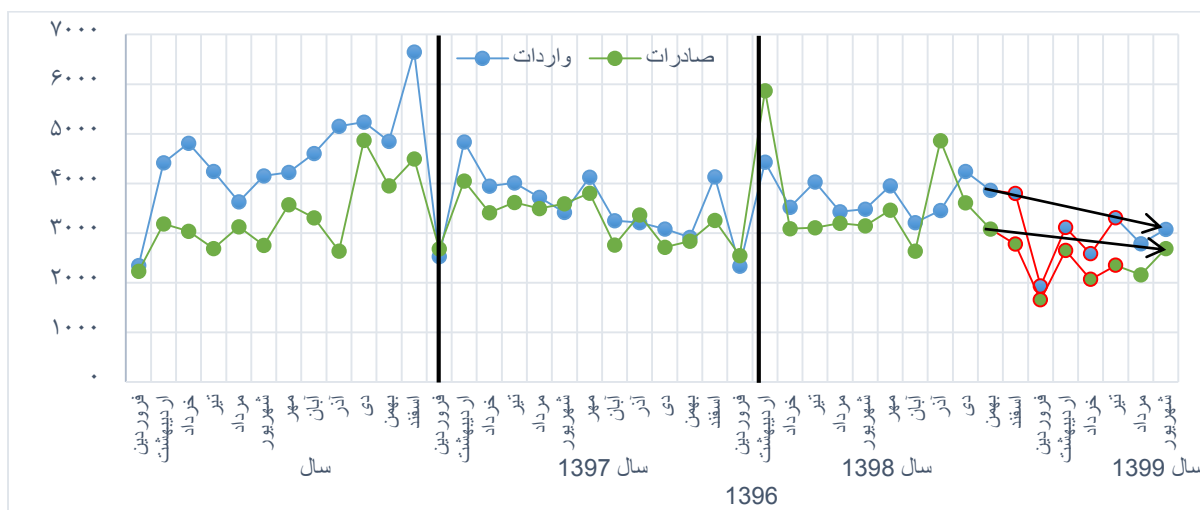
ماه	سال		۱۳۹۶		۱۳۹۷		۱۳۹۸		۱۳۹۹	
	واردات	صادرات	واردات	صادرات	واردات	صادرات	واردات	صادرات	واردات	صادرات
فروردین	۲۳۴۸	۲۲۳۰	۲۵۲۹	۲۶۸۳	۲۳۳۴	۲۵۴۷	۱۹۳۱	۱۶۵۲	۲۳۴۹	۲۱۶۲
اردیبهشت	۴۴۱۶	۳۱۸۶	۴۸۳۶	۴۰۴۷	۴۴۲۹	۵۸۶۵	۳۱۱۰	۲۶۴۸	۴۴۲۹	۲۱۶۲
خرداد	۴۸۰۸	۳۰۳۷	۳۹۴۸	۳۴۱۰	۳۵۲۰	۳۰۸۷	۲۵۷۹	۲۰۶۴	۳۴۲۹	۲۱۶۲
تیر	۴۲۴۰	۲۶۹۰	۴۰۱۰	۳۶۱۸	۴۰۲۷	۳۱۰۶	۳۳۰۲	۲۳۴۹	۳۴۲۹	۲۱۶۲
مرداد	۳۶۲۹	۳۱۲۹	۳۷۱۷	۳۴۹۷	۳۴۲۹	۳۱۹۵	۲۷۸۵	۲۱۶۲	۳۴۲۹	۲۱۶۲
شهریور	۴۱۵۳	۲۷۵۰	۳۴۱۸	۳۵۸۸	۳۴۸۲	۳۱۴۸	۳۰۷۶	۲۶۹۱	۳۴۸۲	۲۱۶۲
مهر	۴۲۲۲	۳۵۷۱	۴۱۲۸	۳۸۰۳	۳۹۵۲	۳۴۵۹			۳۹۵۲	۲۱۶۲
آبان	۴۶۰۳	۳۳۰۸	۳۲۴۸	۲۷۵۶	۳۲۱۰	۲۶۳۴			۳۲۱۰	۲۱۶۲
آذر	۵۱۵۱	۲۶۳۹	۳۲۱۱	۳۳۶۶	۳۴۵۳	۴۸۶۱			۳۳۶۶	۲۱۶۲
دی	۵۲۳۵	۴۸۶۷	۳۰۷۹	۲۷۱۷	۴۲۴۵	۳۶۱۲			۲۷۱۷	۲۱۶۲
بهمن	۴۸۵۲	۳۹۵۲	۲۹۱۲	۲۸۳۹	۳۸۵۹	۳۰۸۳			۲۸۳۹	۲۱۶۲
اسفند	۶۶۴۶	۴۴۹۲	۴۱۳۲	۳۲۵۶	۳۷۹۵	۲۷۷۳			۳۲۵۶	۲۱۶۲

منبع: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۹

جدول ۷ میزان واردات و صادرات ماهانه در نیمه دوم دهه ۱۳۹۰ تا شش‌ماهه نخست سال جاری را نشان می‌دهد. بیشترین میزان صادرات در دوره مذکور مربوط به اردیبهشت سال ۱۳۹۸ معادل ۵۸۰۰ میلیون دلار و بیشترین میزان واردات نیز مربوط به اسفندماه سال ۱۳۹۶ به ارزش ۶۶۰۰ میلیون دلار است. بیشترین مقدار صادرات، درست یک سال بعد از خروج آمریکا از برجام اتفاق افتاد و پس از آن روند صادرات در ماه‌های خرداد تا آذر ۱۳۹۸، روندی عادی و با شیب ملایم صعودی داشت؛ اما نهایتاً بعد از آذر ۱۳۹۸، روند نزولی شدید بر صادرات کالایی غیرنفتی کشور غالب شد که این روند از سیر مشابه سال‌ها و ماه‌های قبل خارج شده است. به‌طوری که از اسفندماه این سال، با اعلام رسمی شیوع کرونا، روند نزولی فوق از شدت بیشتری برخوردار شده است.

نمودار ۱۱ روند ماهانه واردات و صادرات (با ماه‌های وضعیت قرمز کرونا به رنگ قرمز) را نمایش می‌دهد. سیر نزولی صادرات از آذر سال ۱۳۹۸ آغاز شده و در ماه‌های دی و بهمن، شدت کاهش بیشتر شده است؛ به واسطه تنش‌های سیاسی- نظامی در منطقه خاورمیانه و ترور سردار شهید حاج قاسم سلیمانی در دی‌ماه سال

مذکور این روند نزولی شدید اتفاق افتاده است؛ اما با اعلام رسمی اپیدمی کرونا در تاریخ ۳۰ بهمن‌ماه سال ۱۳۹۸، سیر نزولی تجارت خارجی ایران شدت بیشتری یافت؛ به‌ویژه در ماه‌های ابتدایی شیوع کرونا، صادرات کالایی غیرنفتی نسبت به واردات با کاهش بیشتری مواجه شد؛ که در نمودار ۱۱ با رنگ قرمز مشخص شده است؛ اما در ادامه صادرات غیرنفتی تا حدود زیادی توانست کاهش خود را جبران کند. به‌طوری که در شهریور ماه سال ۱۳۹۹، روند آن به نحو مناسبی صعودی است.

نمودار ۱۱: روند ماهانه صادرات و واردات در نیمه دوم دهه ۱۳۹۰ (میلیون دلار)

منبع: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۹

متوسط تغییرات حجم تجارت خارجی به تفکیک صادرات غیرنفتی و واردات بر اثر شیوع کرونا، در نمودار ۱۱ با پیکان‌های به رنگ سیاه نمایش داده شده است. ملاحظه می‌شود که در طول شیوع همه‌گیری، صادرات کالایی غیرنفتی با آهنگ کمتری در مقایسه با واردات کاهش یافته است. به‌ویژه در ماه‌های اخیر (شهریورماه سال ۱۳۹۹) صادرات غیرنفتی افزایش بهتری نسبت به واردات داشته است. میزان واردات در بهمن‌ماه سال ۱۳۹۸؛ یعنی آخرین ماه قبل از اعلام رسمی شیوع کرونا، معادل ۳۸۵۹ میلیون دلار بود و در شهریورماه سال ۱۳۹۹ یعنی هفت ماه بعد از شیوع کرونا، این میزان به مقدار ۳۰۷۶ میلیون دلار رسیده است که کاهشی تقریباً ۲۰ درصدی است. این در حالی است که میزان صادرات کالایی غیرنفتی در بهمن‌ماه سال ۱۳۹۸، معادل ۳۰۳۸ میلیون دلار بود و در شهریورماه سال ۱۳۹۹ این میزان به ۲۶۹۱ میلیون دلار رسید که کاهشی حدود ۱۳ درصدی برای صادرات است.

نکته دیگر در نمودار ۱۱، مقایسه روند ماهانه تجارت خارجی ایران در سه سال ۱۳۹۶، ۱۳۹۷ و سال ۱۳۹۸ است که با خطوط سیاه از یکدیگر تفکیک شده‌اند. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، روند سال ۱۳۹۶ کاملاً صعودی است. در این سال هرچند تحریم‌های بین‌المللی اعمال شده علیه اقتصاد ایران در سال ۱۳۹۱، هنوز

به طور کامل برطرف نشده بود، اما گشایش‌هایی در مبادلات مالی و بانکی بین ایران و سایر کشورها به‌ویژه کشورهای اروپایی ایجاد شده بود. به طوری که این گشایش‌ها موجب شد تا همان‌طور که در نمودارهای ۱ و ۲ ملاحظه شد، بعد از یک دوره کاهشی در تجارت خارجی ایران از سال ۱۳۹۱، سرانجام در سال‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶ روند کاهشی متوقف شده و افزایش حجم تجارت برای ایران رقم بخورد.

بر اساس نمودار ۱۱، با خروج آمریکا از برجام در ماه‌های آغازین سال ۱۳۹۷، مجدداً روند نزولی به تجارت خارجی ایران بازگشت و ملاحظه می‌شود این روند تا پایان سال مذکور ادامه داشته است. نهایتاً در سال ۱۳۹۸، اثرات خروج آمریکا از برجام و تحریم‌های یک‌جانبه این کشور علیه ایران به آرامی از بین رفته و روند صعودی تجارت خارجی ایران شیب کاملاً ملایمی یافته تا اینکه در ماه‌های پایانی آن سال، یعنی در اواخر بهمن و اوایل اسفندماه ۱۳۹۸، با شیوع بیماری کرونا، بازهم تجارت خارجی ایران شاهد بازگشت روند نزولی بوده است؛ بنابراین اثرات تحریم‌های بین‌المللی و یک‌جانبه آمریکا بر روی اقتصاد ایران به‌ویژه تجارت خارجی، در نیمه دوم دهه ۱۳۹۰ در حال رخت بربستن بود. چه‌بسا اگر همه‌گیری کرونا رخ نمی‌داد، در سال ۱۳۹۹ شاهد ادامه روند صعودی میزان صادرات و واردات کالاها و خدمات در اقتصاد کشور می‌بودیم. بر همین اساس انتظار این است با فروکش کردن بیماری کرونا و اثرات آن بر اقتصاد، مجدداً روند صعودی حجم تجارت خارجی به اقتصاد ایران بازگردد؛ که لازمه آن ایجاد شرایط و موقعیت‌هایی است که در بخش‌های بعد به تفصیل به آنها پرداخته خواهد شد.

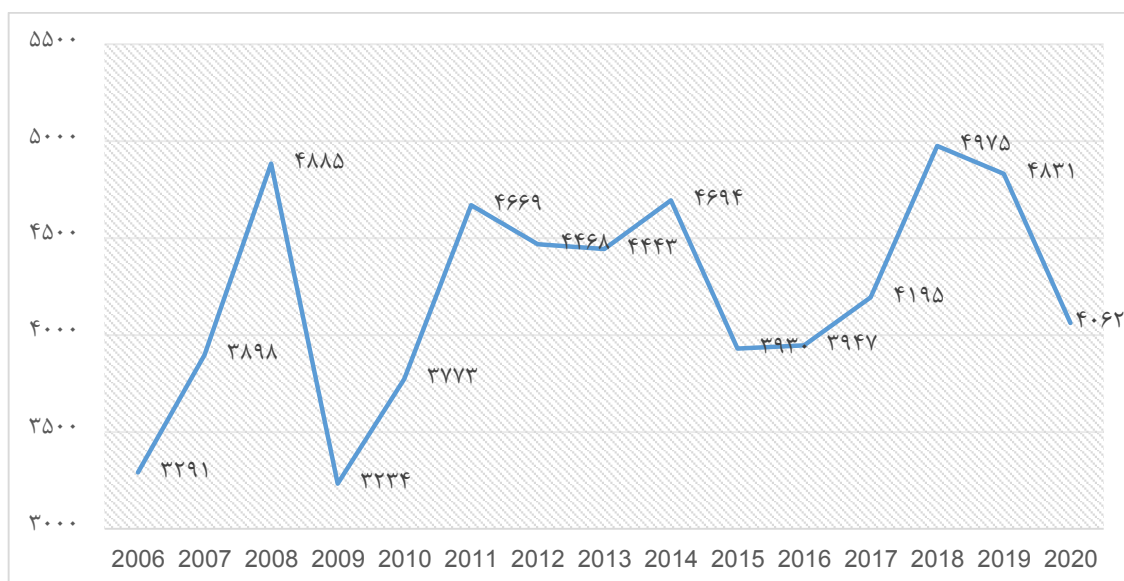
۳- مقایسه تطبیقی و بررسی تحولات در سایر کشورها

تجارت جهانی در نیمه اول سال ۲۰۲۰ هم‌زمان با شیوع کرونا و آسیب آن به اقتصاد جهانی، با شیب تندی کاهش یافت. به طوری که بر اساس آمارهای آنکتاد (UNCTAD)، تجارت کالایی جهان در سه‌ماهه نخست سال ۲۰۲۰، با کاهش ۵ درصدی نسبت به سه فصل قبل مواجه بوده و برآوردهای گزارش مذکور نشان می‌دهد که این کاهش در سه‌ماهه دوم سال، به ۲۷ درصد خواهد رسید که مقدار قابل توجهی است. هرچند ارزیابی اثرات همه‌گیری کرونا در تجارت جهانی و به‌طور کلی در اقتصاد جهان با پیچیدگی‌ها و نا اطمینانی بالایی همراه است، اما در کارهای صورت گرفته در این زمینه تلاش شده است تا ارزیابی‌های اولیه، بر اساس خروجی‌های به‌دست‌آمده از اثرات شیوع کرونا ارائه گردد.

بر اساس پیش‌بینی آنکتاد، در سال ۲۰۲۰ تجارت کالایی جهان با افت ۲۰ درصدی نسبت به سال قبل، مواجه خواهد شد. این پیش‌بینی با برآوردهای سازمان تجارت جهانی که افت تجارت جهان در سال ۲۰۲۰ را بین ۱۳ تا ۳۲ درصد پیش‌بینی می‌کند، مطابقت دارد. کمیسیون اروپا نیز در پیش‌بینی‌های خود برآورد کرده است که تجارت اتحادیه اروپا در سال ۲۰۲۰ بین ۱۰ درصد تا ۱۶ درصد کاهش داشته باشد (اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران، ۱۳۹۹). این در حالی است که اتحادیه اروپا در ماه مارس سال ۲۰۲۰ با کاهش ۱۳ درصدی در صادرات و واردات کالا نسبت به مدت مشابه سال گذشته خود مواجه شده است.

در مقابل، بر اساس آمارهای اعلام‌شده از سوی سازمان تجارت جهانی (WTO)، حجم تجارت کالایی جهان در فصل نخست سال جاری میلادی، حدود ۳ درصد نسبت به فصل قبل (سه‌ماهه آخر سال ۲۰۱۹)، کاهش یافته است. به طوری که برآوردهای اولیه این سازمان خبر از کاهش حدود ۱۸/۵ درصدی در ادامه کاهش مذکور در فصل دوم سال جاری می‌دهد. چراکه در فصل دوم، ویروس کرونا سهم جمعیتی بیشتری از جهان را درگیر خود کرده و چنین کاهش تاریخی را در حجم تجارت جهانی به ثبت رسانده است. در واقع آمارهای برخی از اقتصادهای بزرگ، تصویر تاریک‌تری از وضعیت تجارت جهان را نشان می‌دهد. با این حال، به‌استثنای دو ماه نخست سال، به نظر می‌رسد اقتصاد چین این دوران را بهتر از سایر اقتصادها سپری کرده است (همان منبع).

در دو فصل نخست سال ۲۰۲۰ بیشترین تأثیر ویروس کرونا در بین نهادهای بین‌المللی، بر روی اقتصاد اتحادیه اروپا بوده است. به طوری که حجم کل تجارت خارجی این نهاد، در پنج‌ماهه نخست سال ۲۰۲۰ نسبت به مدت مشابه سال قبل، تقریباً ۱۶ درصد کمتر شده است که رقم قابل توجهی است. نمودار ۱۲ روند تجارت خارجی اتحادیه اروپا را در سال‌های اخیر نمایش می‌دهد.

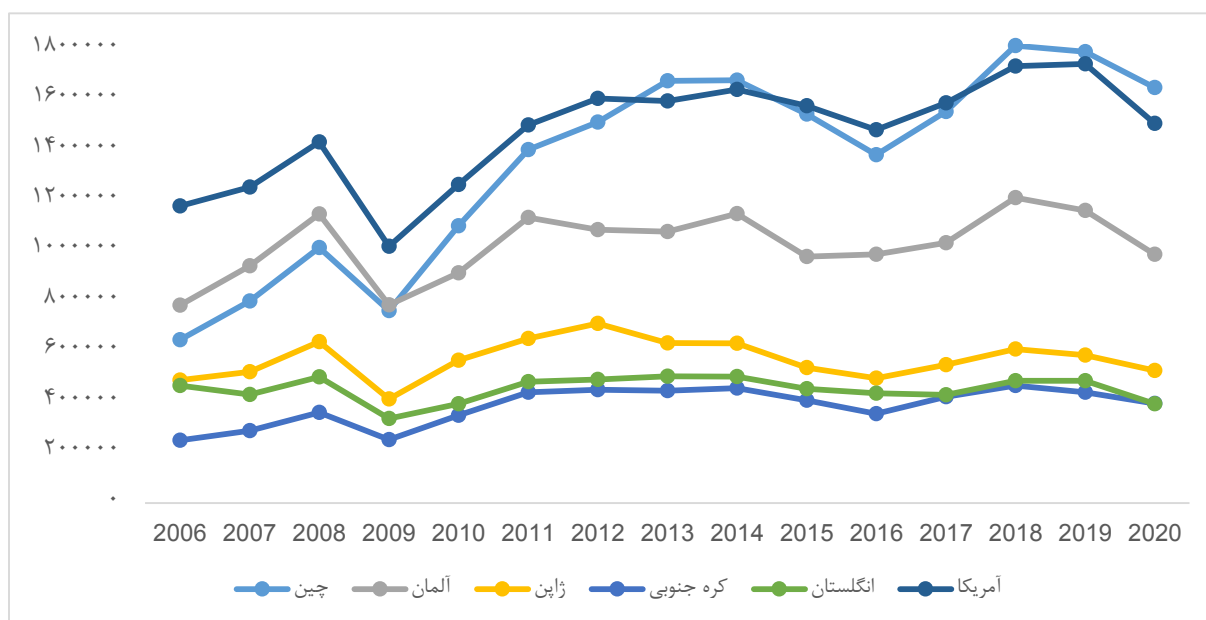
نمودار ۱۲: روند تجارت خارجی اتحادیه اروپا در پنج‌ماهه نخست سال‌های ۲۰۰۶-۲۰۲۰ (میلیارد دلار)

منبع: سازمان تجارت جهانی، ۲۰۲۰

با شروع همه‌گیری کرونا، اتحادیه اروپا به صورت مستقیم و غیرمستقیم با مشکلات اقتصادی و همچنین مشکلات در حوزه سلامت مواجه شد. با توجه به وابستگی کشورهای اروپایی در حوزه صادرات و واردات به اقتصاد کشورهایی نظیر چین، هند و کره جنوبی و کشورهای شرق آسیا، با شیوع کرونا در کشور چین و به تدریج کشورهای همسایه این کشور، عملاً صادرات کشورهای اروپایی به بازار بزرگ این کشور دچار وقفه و

تنزل شد. با توجه به اینکه اقتصاد کشورهای اروپایی عموماً اقتصادهای صادرات محور، وابسته به تأمین و تدارک و تجارت جهانی هستند، عملاً با شیوع کرونا اقتصاد این کشورها دچار رکود، کاهش رشد تولید ناخالص داخلی، افزایش میزان بیکاری، کاهش میزان سرمایه گذاری و کاهش حجم تجارت خارجی شده است (سازمان توسعه تجارت ایران، ۱۳۹۹).

با مروری بر عملکرد و اقدامات کشورهای مختلف اتحادیه اروپا، مشاهده می شود که کشورهای مذکور در مرحله اول در تلاش برای ایجاد ثبات به ویژه در حوزه اشتغال، مدیریت قدرت خرید مردم، سلامت، کاهش میزان خسارت بنگاه های کوچک، متوسط و بزرگ از طریق اعطای بسته های حمایتی نظیر حمایت های مالیاتی، تسهیلات بانکی و کمک های بلاعوض مدنظر قرار دادند. برخی از سیاست های این کشورها، به ویژه در حوزه تحریم سایر کشورها از جمله؛ تحریم های ایران، سوریه، روسیه و صربستان مورد بازنگری قرار گرفته و یا باهدف کسب بازارهای جدید به کمک ابزارهایی نظیر اینستکس، تهاتر و یا غیره نسبت به تحریک عامل تقاضای بازار اقدام شد که مستلزم حضور در بازارهای جدید است. همچنین وابستگی سیاست های کشورهای اروپایی در حوزه مواد اولیه و قطعات و لوازم تجهیزات محصولات حوزه سلامت به کشورهای نظیر چین می تواند به ایجاد بلوک های همکاری جدید بدل گردد (همان منبع)؛ بنابراین تحولات کشورهای مهم دیگری که نقش عمده ای در تجارت جهانی دارند، می تواند بر وضعیت اتحادیه اروپا و فضای حاکم بر تجارت جهانی تأثیرگذار باشد. نمودار ۱۳، مانند نمودار قبل که برای اتحادیه اروپا نشان داده شد، روند حجم تجارت ۶ کشور مهم در تجارت جهانی را بر اساس پنج ماه نخست سال های ۲۰۰۶ تا ۲۰۲۰ نمایش می دهد.

نمودار ۱۳: روند حجم تجارت ۶ کشور مهم در تجارت خارجی در پنج ماهه نخست سال های ۲۰۰۶-۲۰۲۰ (میلیون دلار)

روند فزاینده با شیب تند کشور چین در تجارت خارجی در مقایسه با پنج کشور دیگر که در نمودار ۱۳ نمایش داده شده است، کاملاً محسوس و قابل تشخیص است. در نمودار ۱۳ ملاحظه می‌شود که تجارت پنج ماه نخست سال ۲۰۲۰ برای همه کشورها، نسبت به سال قبل کاهش یافته است. این کاهش برای کشور آمریکا و دو کشور اروپایی یعنی؛ انگلستان و آلمان شیب تندتری از کاهش کشورهای شرق آسیا یعنی؛ چین، ژاپن و کره جنوبی دارد. کمترین کاهش تجارت خارجی در پنج ماه نخست، مربوط به کشور چین بوده که نسبت به سال قبل، حدود ۸ درصد کمتر شده که ناشی از قرنطینه کامل در ماه‌های نخست سال ۲۰۲۰ میلادی است. در مقابل، بیشترین کاهش حجم تجارت مربوط به کشور انگلستان است که به میزان ۱۹ درصد در پنج ماه نخست سال جاری نسبت به پنج ماه نخست سال قبل اتفاق افتاده است. همچنین بعد از انگلستان، بیشترین کاهش مربوط به کشور آلمان بوده که حدود ۱۵ درصد کاهش به واسطه همه‌گیری کرونا نسبت به سال قبل را تجارت خارجی تجربه کرده است.

گزارش‌های منتشرشده درباره اقتصاد کشور انگلستان، اثرات همه‌گیری بیماری کرونا بر آن و چگونگی عملکرد این کشور، حاوی نکات زیر است؛

- پیش‌بینی سقوط ۳۵ درصد قدرت اقتصادی انگلستان در سال جاری میلادی.
- حداقل ۱۴۰ هزار شرکت اقتصادی برای دریافت کمک جهت پرداخت حقوق کارکنان، در سامانه دولت تنها در ظرف مدت ۸ ساعت ثبت‌نام کرده‌اند.
- حمایت از مشاغل فعالی که در حوزه نوآوری و تحقیق و توسعه فعالیت می‌کنند و اختصاص مبلغ ۱/۲۵ میلیارد پوندی (ایجاد یک صندوق ۵۰۰ میلیون پوندی برای شرکت‌های با رشد بالا و متأثر از بحران، اعطای ۷۵۰ میلیون پوند برای شرکت‌های کوچک و متوسط در زمینه تحقیق و توسعه).
- اختصاص بسته حمایتی درازمدت جهت حمایت دولت از بنگاه‌های با رشد بالا و از جمله صندوق سرمایه‌گذاری بیماران انگلستان به مبلغ ۲/۵ میلیارد پوند، سرمایه‌گذاری در علوم زیستی به میزان ۲۰۰ میلیون پوند که مربوط به فعالیت مالیاتی تحقیق و توسعه است. همچنین جهت بالا بردن امکان رقابت بین‌المللی، کمک به افزایش هزینه‌های تحقیق و توسعه معمولی تا سقف ۲۲ میلیارد پوند تا سال ۲۰۲۵ میلادی انجام می‌گیرد.
- اعلام وضعیت هشدار در شرکت‌های بزرگ انگلیس از جمله شرکت ویرجین با ظرفیت بیش از ۴۰۰ شرکت در سراسر جهان مبنی بر احتمال ورشکستگی خطوط هوایی در صورت عدم دریافت کمک‌های مالی.

در کشورهای دیگر اروپایی به‌ویژه آلمان، به دلیل پیوستگی اقتصاد آن‌ها با کشورهای شرق آسیا به‌خصوص چین، تأثیرپذیری آن‌ها از ویروس کرونا شدیدتر و پررنگ‌تر از سایر نقاط جهان بوده است. به‌طوری که در ماه‌های پایانی سال ۲۰۱۹، با اینکه کشورهای اروپایی هنوز درگیر همه‌گیری کرونا نشده بودند، اما اقتصاد

آن‌ها به‌ویژه اقتصاد صادرات‌گرای آلمان دچار بحران گردید و رشد اقتصادی آلمان در سه ماه پایانی سال ۲۰۱۹ به حد صفر درصد رسید. مواردی از اثرات این اتفاقات بر اقتصاد آلمان به شرح زیر است (سازمان توسعه و تجارت ایران، ۱۳۹۹):

- بسته شدن مرزهای زمینی عملاً بخش قابل توجهی از صادرات آلمان با کشورهای اروپایی را متوقف کرد. به‌طوری که ارزیابی مؤسسات مختلف و تحلیل‌گران اقتصادی حکایت از بروز رکود در تولید، بیکاری، ورشکستگی و مشکلات بزرگ اقتصادی دارد.
- با کاهش واردات خودرو در دنیا به‌ویژه توسط چین به علت بروز و شیوع کرونا نسبت به دوره مشابه، خودروسازان مهم از جمله فولکس‌واگن، دایملر کرایسلر و بی‌ام‌و خطوط تولید خود را به حالت تعلیق درآورده و به تبع آن، قطعه‌سازان آلمانی نیز ۲ تا ۵ درصد تولید خود را کاهش دادند؛ که از جمله دلایل آن می‌توان به مهار ویروس کرونا، کاهش میزان خرید بزرگ‌ترین خریدار خودرو یعنی کشور چین، مشکلات حمل‌ونقل زمینی خودرو و ضعف در شبکه تأمین قطعات خودرو اشاره کرد.
- پیش‌بینی وضع اقتصادی آلمان ناشی از کرونا:
سناریوی نخست: طبیعی شدن شرایط اقتصادی آلمان در تابستان، پیش‌بینی رشد تولید ناخالص داخلی به میزان منفی ۲/۸ درصد که راهبرد مدیریت آن، رشد اقتصادی ۴/۹ درصدی در سال ۲۰۲۱ و کاهش شدت بخشی از رشد اقتصادی منفی.
سناریوی دوم: تداوم روند مشکلات و تعویق آن به بعد از تابستان یا آغاز فاز جدید بحران از پائیز که در نتیجه آن، رشد تولید ناخالص داخلی به ۵/۴ درصد می‌رسد و راهبرد قابل طرح در سال بعد، رشد اقتصادی ۳/۷ درصدی است.
سناریوی سوم: تداوم و گسترش بحران در بدبینانه‌ترین حالت و تداوم بحران تا پایان سال ۲۰۲۰ که در نتیجه آن، شروع ورشکستگی‌ها از پایان تابستان، بیکاری شدید و نهایتاً تداوم رشد اقتصادی منفی در سال ۲۰۲۱ به میزان منفی ۱ درصد اتفاق می‌افتد.

۴- پیش‌بینی اثرات میان‌مدت و بلندمدت کرونا بر تجارت خارجی و تحولات ماندگار و

الزامات تطبیق با شرایط جدید

افت تجارت جهانی که در ماه‌های اخیر شاهد آن هستیم، یک کاهش بزرگ تاریخی است که در حقیقت بر اساس پیش‌بینی بسیاری از صاحب‌نظران، عمیق‌ترین رکود جهانی را رقم خواهد زد. شیوع ویروس کرونا تأثیر قابل توجهی بر روی اقتصاد جهانی بر جای گذاشت و منجر به بروز اختلالاتی در مسیر ادامه روند مبادلات تجاری در جهان شده است. بیماری کووید-۱۹ علاوه بر مبتلا کردن نزدیک به ۱۱۱۷۲۴۳۰۳ نفر در جهان (تا زمان تهیه این گزارش) به تمهیدات خاص کشورها برای جلوگیری از گسترش مرگ‌ومیر ناشی از آن

انجامید. اقداماتی مانند اعمال محدودیت در رفت و آمدهای اجتماعی و کنترل بیشتر مبادلات تجاری با سایر کشورها؛ که هر یک موجب اثرات منفی در عملکرد اقتصاد آن‌ها و تجارت خارجی‌شان شد.

این بخش در مرحله اول، به بررسی و تحلیل اثرات همه‌گیری کرونا بر اقتصاد و تجارت جهانی در سال‌های ۲۰۲۰ و ۲۰۲۱ میلادی می‌پردازد. سپس تأثیرات این بیماری بر تجارت خارجی ایران در سال جاری و روند آن بر تجارت خارجی در دوران پساکرونا پیش‌بینی و تحلیل خواهد شد. به تصویر کشیدن کانال‌های اثرگذاری کرونا بر عملکرد کلان اقتصاد کشور از جمله تجارت خارجی، تحلیلی است که در مرحله سوم انجام می‌گیرد. به طوری که در برخی موارد این کانال‌ها، تحولات عمیق‌تری را در ساختار اقتصادی کشور ایجاد می‌کنند که ممکن است تا برهه‌ها بعد از فروکش کردن همه‌گیری کرونا، اثرات آن همچنان بر اقتصاد و تجارت کشور وجود داشته باشد. به همین جهت، تحلیل چگونگی اثرگذاری کرونا بر عملکرد تجارت خارجی و تحولات ناشی از آن و اینکه چگونه با این تحولات که بعضاً مثبت و برخی نیز به صورت منفی فرایندهای عملکردی را تحت تأثیر قرار می‌دهند باید مواجهه شد؛ کاری است که در مرحله پایانی این بخش به آن پرداخته خواهد شد.

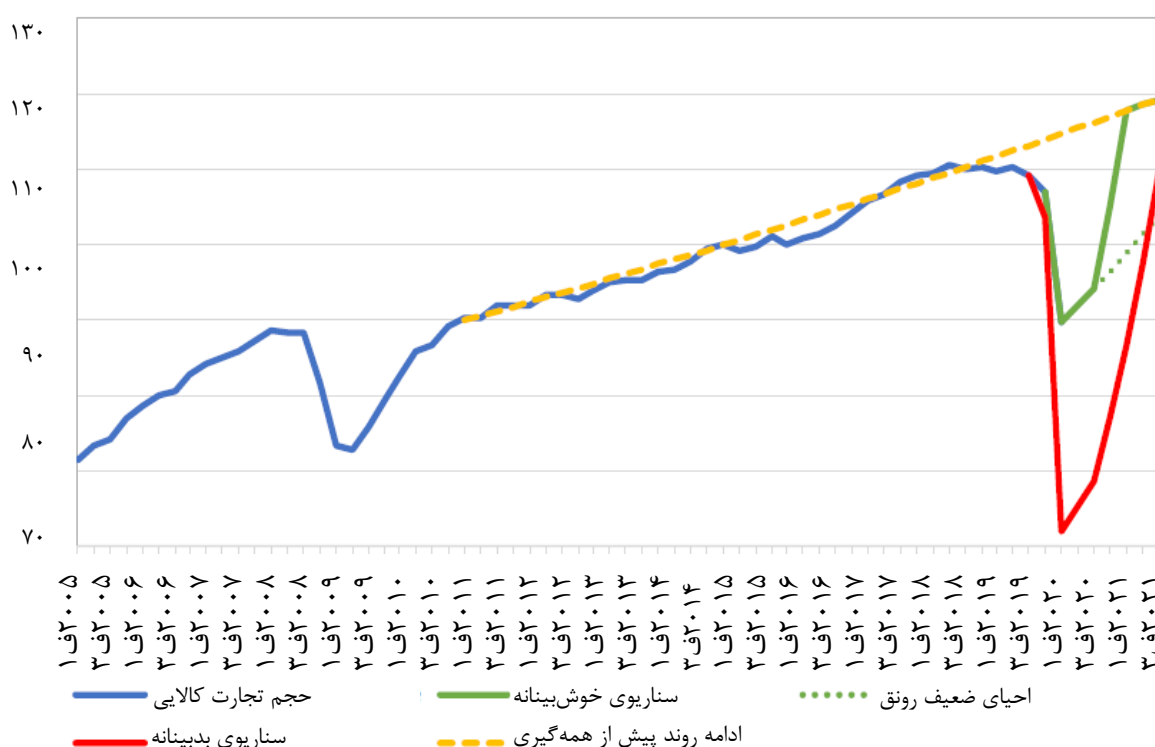
۴-۱- چشم‌انداز حجم تجارت جهان تا سال ۲۰۲۱؛ گزارش سازمان تجارت جهانی

بر اساس آمار و ارقام اعلام‌شده از سوی نهادهای بین‌المللی مرتبط با تجارت، در سه‌ماهه نخست سال ۲۰۲۰ حجم تجارت جهان، نزدیک به ۳ درصد کوچک شد. این کاهش در سه‌ماهه دوم با شدت بیشتری ادامه یافت و به حدود ۱۸ درصد رسید. البته اغلب گزارش‌ها به‌ویژه گزارش سازمان تجارت جهانی، بر این باور هستند که وضعیت مذکور می‌تواند در ماه‌ها و حتی سال بعد، شرایط بدتری را رقم زند. گزارش سازمان تجارت جهانی در آوریل ۲۰۲۰، پیش‌بینی سالانه تجارت را بر اساس درجه قابل توجهی از نااطمینانی در مورد شدت همه‌گیری و اثرات اقتصادی آن؛ در دو مسیر (سناریوی) محتمل انجام داده است. سناریوی نسبتاً خوش‌بینانه که در آن حجم تجارت کالایی جهان در سال ۲۰۲۰، منفی ۱۳ درصد کمتر خواهد شد. این در حالی است که در سناریوی بدبینانه، کاهش مذکور منفی ۳۲ درصد است.

نمودار ۱۴ پیش‌بینی روند تجارت جهانی را برای پایان سال جاری و سال ۲۰۲۱ نمایش می‌دهد. بر اساس آمار و اطلاعات موجود برای سال‌های قبل و فصول اول و دوم سال ۲۰۲۰، پیش‌بینی آوریل سازمان تجارت جهانی نشان می‌دهد که فصل دوم سال جاری، وضعیت در بدترین شرایط خود برای تجارت جهانی قرار خواهد داشت. در سناریوی بدبینانه؛ که فرض شده است هزینه‌های اقتصادی و سلامت، بیشتر از فصل قبل افزایش پیدا کند، دلالت بر کاهش حجم تجارت جهانی در دو فصل نخست سال ۲۰۲۰ با شیب تندتر دارد؛ اما از فصل

تحلیل شرایط تجارت خارجی در دوران پسا کرونا

سوم، بازگشت رونق به تجارت خارجی با شیب مثبت اتفاق افتاده و تا پایان سال ۲۰۲۱ ادامه خواهد یافت. این پیش‌بینی‌ها با نگاه به تحولات اقتصاد جهانی و برآوردهای نهادها و سازمان‌های مختلف بین‌المللی از تولید ناخالص داخلی جهان در فصول آینده؛ همچنین با نگاه به تحولات فاکتورهای تأثیرگذار در حجم تجارت جهانی نظیر تعداد پروازهای تجاری، نتیجه عملکرد کانتینرها، تعداد سفارشات جدید خریداران از صادرکنندگان در سطح جهانی و فروش اتومبیل در اقتصادهای انتخاب‌شده در فصول اخیر انجام شده است.

نمودار ۱۴: حجم تجارت کالایی جهان برای دوره ۲۰۰۵ فصل ۱ تا ۲۰۲۱ فصل ۴ (شاخص سال ۲۰۱۵=۱۰۰)

منبع: سازمان تجارت جهانی، ۲۰۲۰

به نظر می‌رسد شیوع همه‌گیری ویروس کرونا برای اقتصاد جهانی در طول دو سال آینده، همچنان با سطح بالای نااطمینانی باقی بماند. این مهم را دامنه‌ای از برآوردهای تولید ناخالص داخلی جهانی که توسط سازمان‌های بین‌المللی انجام گرفته است، انعکاس می‌یابد. بانک جهانی، صندوق بین‌المللی پول، سازمان OECD؛ همگی پیش‌بینی‌هایی را منتشر کرده‌اند که کاهش چشمگیری در تولید ناخالص داخلی و تجارت جهانی نشان می‌دهند. به طوری که همه این پیش‌بینی‌ها به صورت وسیعی، سازگار با پیش‌بینی انجام شده توسط سازمان تجارت جهانی درباره سال جاری است. جدول ۸ پیش‌بینی‌های مذکور را نمایش می‌دهد. ملاحظه می‌شود که بر اساس آخرین پیش‌بینی بانک جهانی میزان ستانده جهانی در سال ۲۰۲۰ معادل منفی ۵/۲ درصد کاهش

می‌یابد که این میزان چیزی مابین دامنه پیش‌بینی‌های حاصل از سناریوهای خوش‌بینانه و بدبینانه سازمان تجارت جهانی است.

پیش‌بینی‌های انجام گرفته توسط دیگر سازمان‌های بین‌المللی از تولید ناخالص داخلی برای سال ۲۰۲۰ نیز به‌طور فزاینده‌ای منفی بوده و نتایج ارائه‌شده از سوی سازمان تجارت جهانی را تأیید می‌کند. حتی برآوردهای آن‌ها از تجارت جهان نیز نسبتاً با نتایج حاصل از سناریوی خوش‌بینانه WTO، هم‌راستا است. این برآوردها دلالت بر عکس‌العمل منفی اما ضعیف‌تر تجارت به کاهش رشد تولید ناخالص داخلی در مقایسه با آن چیزی که در طول دوران بحران مالی ۲۰۰۸-۰۹ مشاهده شده دارد.

جدول ۸: خلاصه‌ای از پیش‌بینی‌های اخیر درباره تولید ناخالص داخلی و تجارت جهانی

میزان کشش ^۱ (نسبت)	تغییرات حجم تجارت (%)		تغییرات GDP واقعی (%)		
	۲۰۲۰	۲۰۲۱	۲۰۲۰	۲۰۲۱	
					پیش‌بینی تجارت WTO (آوریل ۲۰۲۰)
۲/۹	۵/۳	۲۱/۳	-۱۲/۹	۷/۴	سناریوی خوش‌بینانه
۴/۱	۳/۶	۲۴/۰	-۳۱/۹	۵/۹	سناریوی بدبینانه
۱/۴	۳/۶	۸/۴	-۱۱/۰	۵/۸	دورنمای اقتصاد جهانی IMF (آوریل ۲۰۲۰)
۱/۳	۲/۶	۵/۳	-۱۳/۴	۴/۲	چشم‌انداز اقتصاد جهانی بانک جهانی (می ۲۰۲۰)
					دورنمای اقتصادی سازمان OECD (ژوئن ۲۰۲۰)
۱/۱	۱/۶	۶/۰	-۹/۵	۵/۲	سناریوی وجود تک شوک
۰/۹	۱/۵	۲/۵	-۱۱/۴	۲/۸	سناریوی وجود دو شوک
					موارد یادداشتی (جهت بهره‌برداری خواننده)
۱/۶	۲/۶	۸/۴	-۱۱/۰	۵/۴	تولید ناخالص داخلی IMF بر اساس نرخ ارز بازار
۱/۲	۳/۳	۵/۳	-۱۳/۴	۴/۳	تولید ناخالص داخلی بانک جهانی بر اساس برابری قدرت خرید

منبع: سازمان تجارت جهانی

عکس‌العمل تجارت به تغییرات درآمدی می‌تواند به‌وسیله نسبت رشد حجم تجارت کالایی به رشد تولید ناخالص داخلی برحسب قیمت نرخ ارز بازار که به‌عنوان کشش درآمدی تجارت نامیده می‌شود، اندازه‌گیری شود. کشش درآمدی گفته‌شده، بر اساس پیش‌بینی سناریوی خوش‌بینانه سازمان تجارت جهانی برای سال ۲۰۲۰ معادل ۵/۳ برآورد شده است و با مقداری که در طول بحران مالی مشاهده شد، مطابقت دارد. با وجود این، اگر بر اساس برآورد بانک جهانی، تولید ناخالص داخلی جهان منفی ۵/۲ درصد و تجارت جهانی نیز ۱۳/۴

۱. نسبت رشد حجم تجارت کالایی به رشد تولید ناخالص داخلی برحسب قیمت نرخ ارز بازار، کشش درآمدی تجارت نامیده می‌شود.

درصد کاهش یابد، کشش درآمدی تجارت تنها ۲/۶ درصد خواهد بود و دلالت بر این دارد که اکنون با کاهش درآمد، مقاومت بهتری از سوی تجارت شاهد هستیم.

اینکه چرا در بحران کرونا، تجارت ممکن است عکس العمل کمتری در مقابل تغییرات تولید ناخالص داخلی در مقایسه با دوران بحران مالی داشته باشد، چندین دلیل وجود دارد. اول اینکه؛ سیاست‌های پولی و مالی در بحران کنونی بسیار سریع‌تر و در مقیاس بزرگ‌تری در مقایسه با بحران مالی ۲۰۰۸-۰۹ عمل کرده است. این در حالی است که در سناریوهای پیش‌بینی سازمان تجارت جهانی، تلاشی برای طراحی مدلی به‌منظور در نظر گرفتن عکس‌العمل‌های سیاستی صورت نگرفته است؛ در حالی که این سیاست‌ها در زمان مناسب معرفی شده بودند. دوم اینکه؛ بسته‌های حمایت درآمدی برای خانوارها و در جهت انتظاراتی که همه‌گیری در آن‌ها به وجود آورده، ممکن است مصرف‌کنندگان را به ننگه‌داشتن سطح مصرفشان در سطوحی بالاتر از انتظار تشویق کرده باشد. درنهایت اینکه؛ بخش زیادی از کاهش در تولید ناخالص داخلی متمرکز بر کاهش خدمات غیرقابل تجارت نظیر، خدمات شخصی، تفریحی و گردشگری است. به‌طوری‌که این بخش‌ها در مقایسه با بخش تولیدی، کمتر واردات‌محور هستند.

۴-۲- وضعیت میان مدت و بلندمدت تجارت خارجی ایران با ملاحظات شرایط کرونا

در بخش‌های قبل ملاحظه شد که اثرات مستقیم همه‌گیری کرونا در پنج‌ماهه اول که شروع به گسترش کرد؛ چه در سطح جهانی و چه در تجارت خارجی کشور، موجب کاهش حجم تجارت به میزان قابل توجهی شد؛ نمودارهای ۱۱ برای اقتصاد ایران و ۱۴ در سطح جهان نشان می‌دهند که انتظارات برای بازگشت رونق به تجارت جهانی در نیمه دوم سال ۲۰۲۰ و همچنین در سال ۲۰۲۱ مثبت است. روند تجارت خارجی ایران نیز نشان می‌دهد که در ماه منتهی به تیرماه سال جاری، نزول میزان تجارت متوقف شده و حجم آن بیشتر شده است. در این بخش، ابتدا وضعیت تجارت خارجی ایران را تا پایان سال جاری و همین‌طور سال آینده در سایه ویروس کرونا مورد تحلیل قرار می‌دهیم. سپس با فرض اینکه سال آینده، پایان مبارزه جهان با کرونا خواهد بود، وضعیت تجارت ایران در شرایط پسا کرونا مورد بررسی قرار می‌گیرد. با این بررسی مقدمه‌ای برای تحلیل‌های پایه‌ای‌تر که شرایط تجارت خارجی ایران را در شرایط بلندمدت‌تر مورد توجه قرار می‌دهد؛ که در بخش بعدی گزارش به آن پرداخته خواهد شد.

۴-۲-۱- تجارت خارجی ایران در سال جاری و سال ۱۴۰۰

ملاحظات ما از حجم تجارت خارجی ایران در چهارماهه نخست سال ۱۳۹۹ و پنج‌ماهه نخست شیوع کرونا نشان داد که تجارت ایران نیز همپای تجارت خارجی اغلب کشورها و جهان، با افت چشمگیری نسبت به ماه‌های مشابه سال قبل مواجه شده است. نمودار ۱۰ این تغییرات را برای تجارت خارجی ایران نشان می‌دهد. در این نمودار ملاحظه شد، با اینکه شیوع بیماری کرونا، میزان واردات و صادرات کل کشور را نسبت به مدت

مشابه سال قبل در سطح پائینی قرار داده است، اما نتوانسته است تغییرات ماهانه آن را دچار تحول کند. در واقع، حجم تجارت خارجی ایران در سال جدید، با همان تغییرات ماهانه مشابه سال‌های قبل به مسیر خود ادامه داده و بعد از فروردین‌ماه سال جاری نیز، بمانند سال‌های گذشته به روند صعودی بازگشته است. این در حالی است که ماه‌های فروردین و اردیبهشت سال جاری، از نظر زمانی، ماه‌های اوج‌گیری کرونا در ایران بوده است.

بنابراین انتظار این است که با ادامه کرونا در ماه‌های آتی سال و حتی وارد شدن اغلب استان‌های کشور به مرحله موج سوم کرونا که به نظر می‌رسد شدیدتر از موج دوم در ماه‌های تابستان باشد، روند مشابه ماه‌های پاییز و زمستان سال‌های قبل، در سال جاری نیز ادامه داشته باشد. البته این روند می‌تواند با سطحی پایین‌تر (به میزان آنچه در پنج ماه نخست سال مشاهده شد) نسبت به سال‌های گذشته ادامه یابد. پس انتظار این است که در ماه‌های باقیمانده سال جاری، حجم تجارت خارجی ایران با توجه به پیش‌بینی‌های انجام‌شده برای تجارت جهان توسط سازمان‌های بین‌المللی و همین‌طور عملکرد تجارت ایران در ماه‌های نخستین سال با کاهش همراه خواهد بود.

گزاره ۱: با توجه به چشم‌انداز کاهشی حجم تجارت جهان در نتیجه شیوع کرونا در سال ۲۰۲۰ و عملکرد تجارت خارجی ایران در سطحی پایین‌تر از عملکرد ماه‌های مشابه نخست سال جاری، انتظار این است که در ماه‌های باقیمانده سال جاری نیز، حجم تجارت ایران نسبت به ماه‌های مشابه سال قبل کاهش یابد. به عبارتی تغییرات ماهانه تجارت خارجی مشابه سال‌های قبل اما در سطحی پایین‌تر خواهد بود.

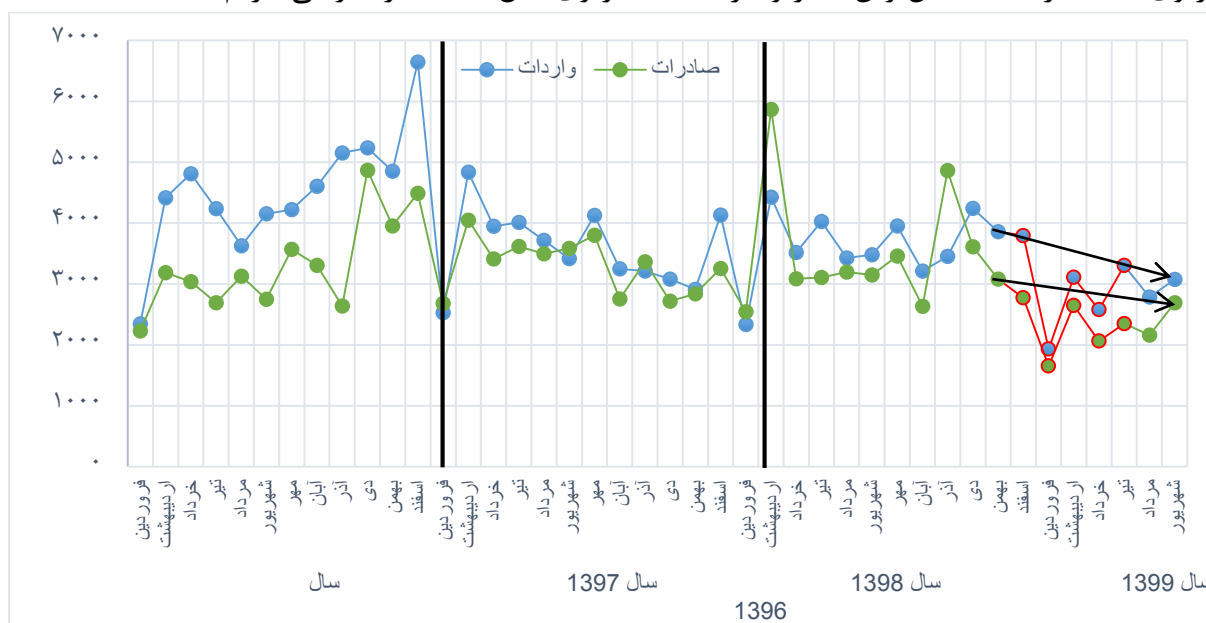
بین حجم تجارت خارجی، تغییرات ماهانه حجم تجارت و روند کلی تجارت خارجی در ماه‌های باقیمانده سال، باید تفاوت قائل شویم. همان‌طور که گفته شد، سطح تجارت خارجی ایران پایین‌تر از ماه‌های مشابه سال‌های گذشته خواهد بود؛ اما این کاهش سطح، به معنی برهم خوردن الگوی تغییرات ماهانه تجارت خارجی ایران نخواهد بود. به عبارتی بیماری کرونا نتوانسته است سقوط ممتد و ادامه‌دار را در حجم تجارت ایران ایجاد کند؛ بلکه بخش اعظمی از تغییرات ماهانه تجارت که بستگی به مناسبت‌ها و مراسم ویژه در ایران مانند تعطیلات نوروزی در فروردین‌ماه، شروع مدارس در مهرماه، خریدهای شب عید در اسفندماه و غیره دارد، همچنان پابرجاست.

با اینکه الگوی تغییرات ماهانه تجارت خارجی در نتیجه بیماری کرونا، آن‌چنان دستخوش تحول نشده است، اما شدت تغییرات ماهانه، چیزی است که می‌تواند روند کلی تجارت ایران را در یک سال و یا حتی نیم‌سال دچار تغییر کند. اینکه روند کلی تجارت در ماه‌های آتی سال جاری، صعودی، نزولی و یا ثابت خواهد بود، بستگی به شدت تغییرات ماهانه تجارت خارجی در ماه‌های باقیمانده سال و همین‌طور سال ۱۴۰۰ خواهد داشت. نمودار ۱۰، شدت قابل ملاحظه‌ای در تغییر ماهانه حجم تجارت پنج ماه نخست شیوع کرونا نسبت به پنج ماه نخست سال ۱۳۹۸ نشان نمی‌دهد؛ اما برای بررسی جزئیات بیشتر و مقایسه با سال‌های قبل، نمودار

تحلیل شرایط تجارت خارجی در دوران پاکرونا

۱۱ را مجدداً از نظر می‌گذرانیم. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، الگوی تغییر میزان صادرات و واردات در چهار ماه نخست برای چهار سال ۱۳۹۶-۹۹ بسیار مشابه یکدیگر هستند؛ اما مشاهده شدت تغییرات ماهانه برای چهار سال نشان می‌دهد که این شدت در سال‌های مختلف برای چهار ماه نخست، متفاوت است. شدت تغییرات ماهانه در سال جاری بسیار شبیه به چهار ماه نخست سال ۱۳۹۷ است.

در نمودار ۱۵ ملاحظه می‌شود روند کلی تجارت در سه سال ۱۳۹۶-۹۸ بسیار متفاوت از یکدیگر هستند. در سال ۱۳۹۶ شاهد یک‌روند صعودی (به دلیل افزایش روزافزون نرخ ارز)، در سال ۱۳۹۷ نیز شاهد روندی نزولی (به دلیل خروج آمریکا از برجام در اردیبهشت‌ماه) و در سال ۱۳۹۸ نیز یک‌روند باثبات را شاهد هستیم. در واقع، سرگذشت سه سال گذشته، به‌مثابه سه سناریو برای تحلیل وضعیت تجارت خارجی ایران در سال جاری و سال ۱۴۰۰ است. با توجه به اینکه الگو و شدت تغییرات تجارت خارجی چهار ماه نخست سال جاری، شباهت بیشتری به الگوی سال ۱۳۹۷ دارد و شرایط مہیای تکرار مجدد این سال در سال جاری است؛ بنابراین سناریوی نخست را که محتمل‌ترین سناریو نیز است، سناریوی سال ۱۳۹۷ در نظر می‌گیریم.

نمودار ۱۵: روند ماهانه صادرات و واردات در نیمه دوم دهه ۱۳۹۰ (میلیون دلار)

منبع: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۹

- سناریوی نخست؛ ادامه روند افزایش نرخ دلار در بازار و عدم بازگشت آمریکا به توافق برجام در سال جاری و سال آینده؛ (روند مشابه سال ۱۳۹۷).
- سناریوی دوم؛ بازگشت آمریکا به توافق برجام و پایبندی طرفین به تعهدات آن و روند افزایش ملایم نرخ ارز در ماه‌های آتی سال جاری و سال آینده؛ (روند مشابه سال ۱۳۹۶).
- سناریوی سوم؛ بازگشت آمریکا به توافق برجام و پایبندی طرفین به تعهدات آن و روند باثبات نرخ ارز در ماه‌های آتی سال جاری و سال آینده؛ (روند مشابه سال ۱۳۹۸).

آینده میان مدت تجارت خارجی ایران یعنی تا اواخر سال ۱۴۰۰ بستگی به سه عامل مهم و کلیدی؛ استمرار بیماری همه‌گیر کرونا و شدت آن، تصمیم آمریکا برای بازگشت به توافق برجام و پایبندی کامل طرفین به این توافق و نیز ادامه روند افزایش نرخ ارز دارد. ویروس کرونا بر سطح روند ماه‌های آتی تجارت اثرگذار بوده و دو عامل دیگر، بر آهنگ روند مذکور مؤثر خواهد بود. بر همین اساس گزاره دوم این بخش را می‌توان به صورت زیر بیان کرد:

گزاره ۲: انتظار این است که کشور در سال جاری و سال ۱۴۰۰ همچنان درگیر ویروس کرونا باشد که نتیجه آن لاجرم کاهش سطح تجارت خارجی کشور و قرار گرفتن در سطحی پایین‌تر نسبت به سه سال قبل است؛ اما سیر تغییرات آن و روند کلی تجارت، بستگی به تصمیم آمریکا برای بازگشت به توافق برجام و نوسانات نرخ ارز بازاری در اقتصاد کشور دارد.

عدم بازگشت آمریکا به توافق برجام، به معنی شوک جدید در ادامه شوک‌های وارد شده در دهه ۱۳۹۰ و به‌ویژه در سه سال اخیر است. این نتیجه به معنی افزایش نا اطمینانی در آینده اقتصاد ایران، تشدید تحریم‌ها و نهایتاً افزایش بیشتر نرخ ارز در سه ماه پایانی سال و همچنین سال ۱۴۰۰ خواهد بود. سناریویی که بیشترین احتمال را در بین سه مورد گفته شده دارد و این به معنی ادامه روند نزولی تجارت خارجی سال ۱۳۹۷ در سال جاری خواهد بود. میزان افزایش نرخ ارز، شدت و نوع محدودیت‌ها و فشارهایی که آمریکا علیه اقتصاد ایران در سال آینده اعمال می‌کند، آهنگ و روند نزولی تجارت خارجی ایران را مشخص خواهد کرد؛ اما اگر کرونا تا حدود زیادی در سال ۱۴۰۰ فروکش کرده و کنترل شود، موجب بهبود سطح حجم تجارت خارجی خواهد شد. به طوری که اگر در سال مذکور، اثرات اعمال فشارهای حداکثری بار دیگر در اقتصاد ایران کم‌رنگ شود، در سال ۱۴۰۰ علاوه بر بهبود سطح تجارت، شیب روند نزولی آن نیز بهبود پیدا می‌کند و به احتمال قوی، شاهد یک‌روند باثبات در پایان سال ۱۴۰۰ در تجارت خارجی ایران خواهیم بود.

۴-۲-۲- وضعیت تجارت خارجی ایران در شرایط پسا کرونا

اقتصاد ایران در شرایط کنونی درگیر دو مسئله اصلی تحریم‌های آمریکا و شیوع همه‌گیری ویروس کرونا است که توانسته عملکرد اقتصاد را تحت تأثیر قرار دهد. شیوه اثرگذاری آن‌ها بر اقتصاد و تجارت خارجی ایران در بخش بعد، با تفصیل بیشتری مورد تحلیل قرار می‌گیرد؛ اما نتیجه اثرگذاری دو عامل مذکور بر تجارت خارجی در بخش‌های قبلی به تفکیک بررسی شد. بر اساس نتایج مباحث گذشته، با فروکش کردن کرونا در جهان و اقتصاد ایران، انتظار این است که سطح تجارت خارجی به سطوح سال‌های قبل از کرونا بازگردد. اطلاعات جدول ۶ در بخش‌های قبل، نشان داد که حجم تجارت خارجی ایران در ماه‌هایی که کرونا در ایران شروع به گسترش یافته است، نسبت به ماه‌های مشابه سال قبل، حدود منفی ۲۸ درصد کاهش یافته است. سرعت بازگشت تجارت خارجی به سطوح قبل از کرونا، بستگی به عواملی نظیر شدت تحریم‌ها، سیاست‌های کنترل نرخ ارز و چگونگی انطباق اقتصاد با تحولات بعد از کرونا دارد.

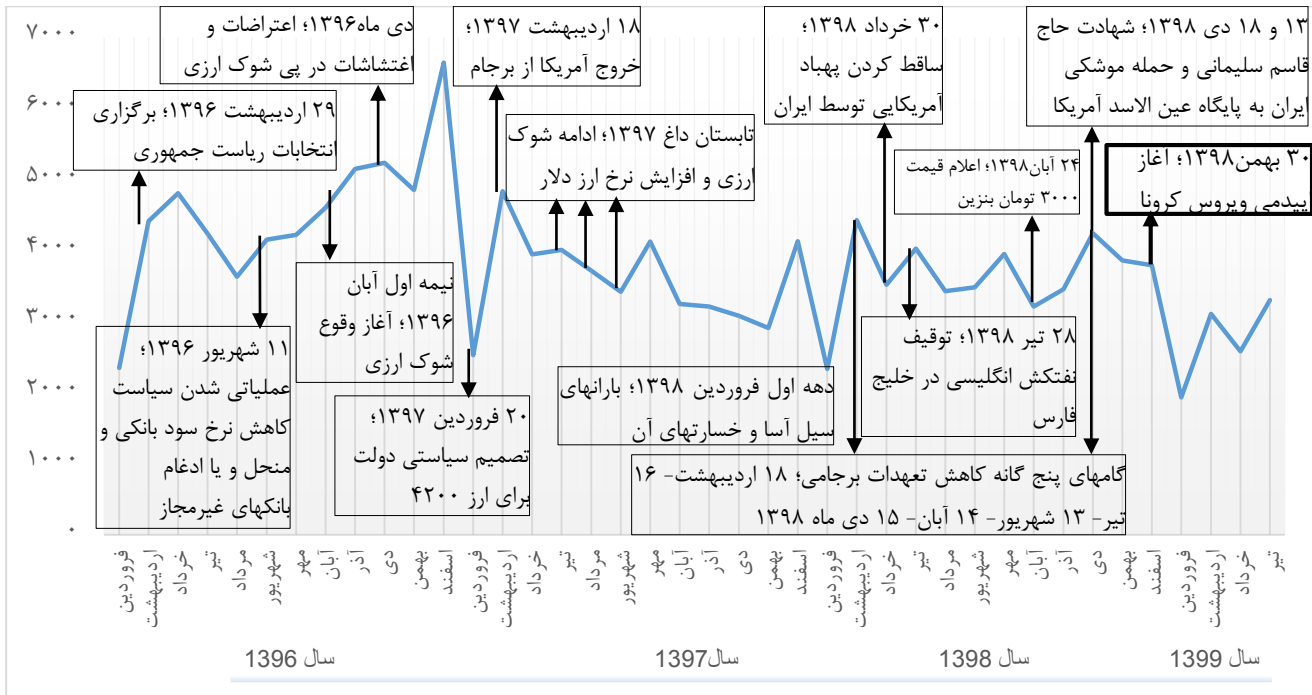
دوران پسا کرونا (بعد از فروکش کردن بیماری کووید-۱۹) برای اقتصاد ایران شامل شرایطی مشابه دوران تحریم‌های شدید آمریکا علیه اقتصاد ایران به همراه نوسانات ارزی، بدون فشارهای ناشی از همه‌گیری کرونا است. تفاوت دوران پسا کرونا با پیش از کرونا، اثرات تحولاتی است که این بیماری در اقتصاد جهان و ایران از خود برجای خواهد گذاشت؛ تعدادی از این تحولات ممکن است برای یک اقتصاد منفی بوده و برخی دیگر، یک فرصت تلقی شود؛ اما آنچه محتمل است اینکه، کشورهای در حال توسعه نظیر ایران ممکن است زمان طولانی‌تری در مقایسه با کشورهای پیشرفته برای انطباق با این تحولات لازم داشته باشند؛ بنابراین، برای تحلیل شرایط بعد از کرونا در کشور باید بر دو دوره؛ در حال گذار جهت انطباق با تحولات ناشی از کرونا و دوره تطبیق با شرایط جدید تقسیم کنیم.

درواقع، اثرگذاری همه‌گیری کرونا را می‌توان به دو نوع اثر نام‌گذاری کرد؛ اثرات مستقیم که همانا هم‌زمان با شیوع بیماری، این اثرات را در پائین آمدن سطح تجارت خارجی مشاهده کردیم. دیگری اثرات غیرمستقیم بلندمدت است که انتظار می‌رود در دوره گذار، شاهد این اثرات به‌طور مستقیم در عملکرد اقتصاد و تجارت خارجی نباشیم، بلکه در بلندمدت و بعد از تطبیق موفق اقتصاد و ساختارهای آن با تحولات ایجاد شده ظاهر می‌شود؛ بنابراین در دوره گذار که شاید می‌تواند دوره‌ای ۳ تا ۵ ساله باشد، تنها شرایط تحریم‌های اعمال شده علیه اقتصاد و شوک‌های مربوط به نوسانات ارزی در بازار، بمانند سال‌های ۹۸-۱۳۹۱ مشخصه اصلی اقتصاد ایران باشد. نمودار ۱۶ بار دیگر روند ماهانه تجارت خارجی را به تفکیک صادرات و واردات به همراه جزئیات رخدادهای اتفاق افتاده در سال‌های ۹۸-۱۳۹۶ نمایش می‌دهد.

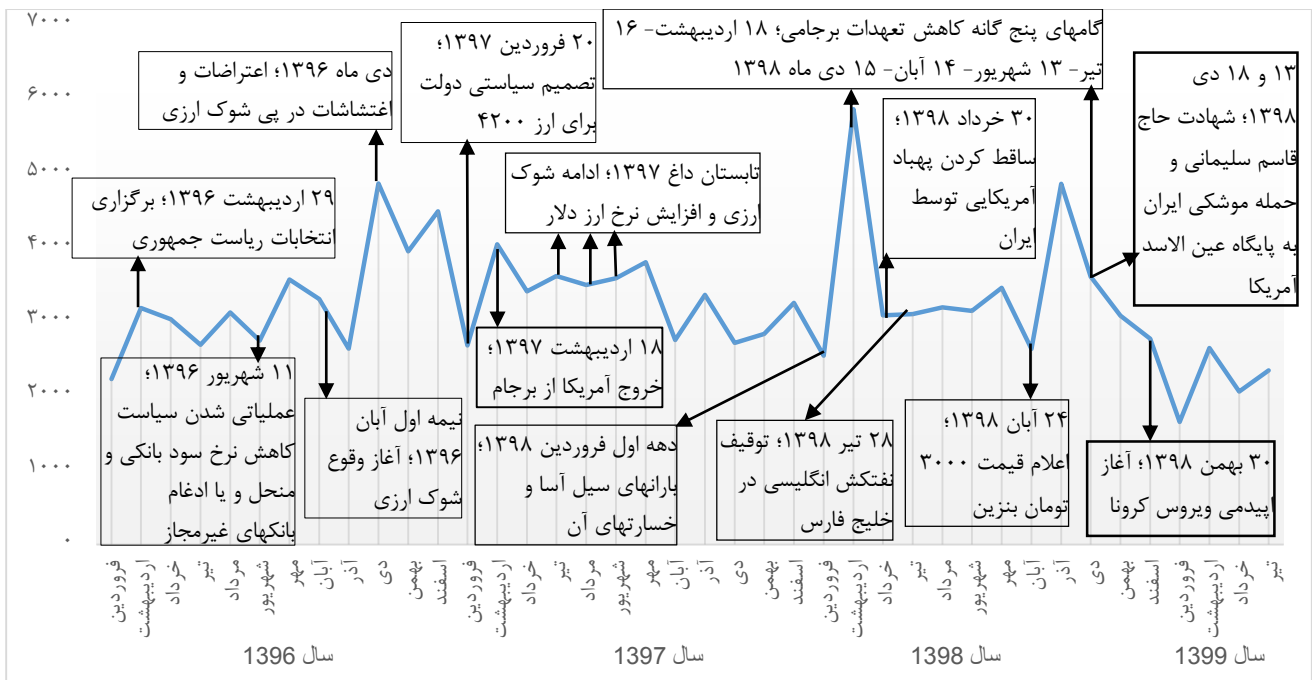
رخداد غالب روند تجارت خارجی ایران در سال ۱۳۹۶ بر اساس نمودار ۱۶، افزایش نرخ ارز دلار بعد از شوک اولیه دلار در نیمه نخست آبان ماه این سال است. جرعه این شوک که البته زمینه‌های آن از بسیاری جهات آماده بود، سیاست کاهش نرخ سود بانکی در شهریورماه همان سال و تصمیم دولت برای ادغام یا منحل کردن مؤسسات مالی غیرمجاز بود. ملاحظه می‌شود با افزایش روزافزون نرخ ارز در ماه‌های متوالی سال ۱۳۹۶ علاوه بر صادرات، میزان واردات که علی‌القاعده باید کاهش می‌یافت با افزایش مواجه است. نتیجتاً حجم تجارت خارجی ایران در سال ۱۳۹۶ روندی صعودی داشت. برعکس گزاره‌ای که در بخش قبل، برای ماه‌های آتی سال و همچنین سال ۱۴۰۰ ارائه و گفته شد که سناریوی محتمل برای این دوره، سناریوی اول و روندی مشابه سال ۱۳۹۷ برای تجارت خارجی ایران است؛ اما برای دوران گذار، این سناریو نمی‌تواند گزینه محتمل باشد. چراکه انتظار این است در دوره زمانی طولانی‌تر (مثلاً دوره ۰۵-۱۴۰۱)، اثرات کاهنده تحریم‌های آمریکا بر روی تجارت خارجی ایران کم‌رنگ شده و به‌عنوان مثال در سال ۱۳۹۸، بعد از خروج آمریکا از برجام در سال ۱۳۹۷، شاهد توقف روند نزولی تجارت و بازگشت آن به حالت باثبات هستیم.

تحلیل شرایط تجارت خارجی در دوران پسا کرونا

واردات

صادرات

نمودار ۱۶: رخدادهای و اتفاقات در جریان روند ماهانه صادرات و واردات نیمه دوم دهه ۱۳۹۰ (میلیون دلار)

منبع: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۹

بنابراین سناریوی دوم، یعنی روند سال ۱۳۹۶ برای دوران گذار محتمل تر است. چراکه در این دوره، بیماری کووید-۱۹ فروکش کرده، تحریم‌های آمریکا همانند سال ۱۳۹۸ اثرات خود را از دست داده و کم‌رنگ شده است. با این حال نوسانات نرخ ارز در این مدت، با توجه به روی کار آمدن دولت جدید در این دوره گذار (که همواره دوره اول دولت‌های جدید با دوره‌ای از ثبات نسبی در بازار ارز همراه است)، می‌تواند به آرامی اتفاق افتد و در بدبینانه‌ترین حالت، نوسانی بین ۲۰ تا ۳۰ هزار تومان را در عرض چهار سال (۰۵-۱۴۰۱) داشته باشد که برای منتج شدن به یک‌روند صعودی تجارت خارجی با شیب ملایم در این مدت کافی است.

گزاره ۳: اتفاق محتمل در دوره گذار که مشخصه اصلی آن، فروکش کردن همه‌گیری کرونا و ادامه تحریم‌های آمریکا علیه اقتصاد ایران می‌باشد، نوسانات آرام نرخ ارز دلار و روند صعودی تجارت خارجی ایران با شیب ملایم در طول دوره است. در این دوره اثرات مستقیم کرونا بر عملکرد اقتصاد و تجارت خارجی وجود ندارد و اثرات تحریم‌های آمریکا نیز کم‌رنگ شده و شرایط برای تغییرات ساختار اقتصادی به‌منظور ادامه کار چرخه اقتصاد کشور بدون درآمدهای نفت و در سایه تحریم‌ها آماده می‌شود.

نکته آخری که در این بخش به آن پرداخته می‌شود، بررسی بازار تجارت خارجی ایران در دوران کرونا و پسا کرونا از نظر بازار صادرات و واردات است. در جداول ۴ و ۵ بخش اول این گزارش، به ترتیب شرکای عمده تجاری ایران در صادرات و واردات را برای دهه ۱۳۹۰ نشان دادیم. از سوی دیگر، اقلام عمده‌ای که به‌طور متوسط بین ۲۵ تا ۳۰ درصد صادرات ایران را در تجارت خارجی دهه ۱۳۹۰ تشکیل می‌دهد، بر اساس آمار منتشر شده از سوی گمرک جمهوری اسلامی ایران و سازمان توسعه تجارت عبارت از: میعانات گازی (حدوداً ۱۰ درصد)، گاز طبیعی مایع شده (حدود ۵ درصد)، پروپان مایع شده (۴ درصد)، روغن‌های سبک و فرآورده‌ها به‌جز بنزین (۳/۵ درصد) و متانول (۳ درصد) است.

همچنین اقلام عمده‌ای که به‌طور متوسط بین ۱۵ تا ۲۰ درصد واردات ایران را در تجارت خارجی دهه ۱۳۹۰ تشکیل داده است عبارت از: ذرت دامی (حدوداً ۵ درصد)، برنج (۴ درصد)، قطعات منفصله جهت تولید خودروی سواری (۳/۵ درصد)، لوبیای سویا به‌جز دانه (۳ درصد) و گنجاله سویا (۲/۸ درصد) است. جدول ۹ این اقلام عمده تجارت و کشورهای مهم طرف تجاری ایران را در دهه ۱۳۹۰ نشان می‌دهد. ملاحظه می‌شود که در حوزه صادرات، مهم‌ترین بازارهای صادراتی ایران در دهه جاری، کشورهای چین، عراق و امارات هستند که برای مثال در سال ۱۳۹۸، حدود ۵۷ درصد کل صادرات کالایی ایران به این کشورها انجام شده است. نرخ رشد اقتصادی سه کشور مذکور بر اساس جدول ۹ نشان می‌دهد که بازار صادرات ایران، از لحاظ طرف تقاضا از سال ۲۰۲۱ وضعیت بهتری خواهد داشت. هرچند در سال ۲۰۲۰ نرخ رشد آن‌ها به‌گونه‌ای نیست که ما در سال جاری بتوانیم انتظار بهتری برای عملکرد تجارت خارجی ایران داشته باشیم.

کشورهای عراق و امارات در سال جاری عملکرد بسیار بدی دارند و رشد اقتصادی آن‌ها به ترتیب منفی ۴/۷ و منفی ۳/۵ درصد خواهد بود؛ اما پیش‌بینی صندوق بین‌المللی پول از رشد اقتصادی این دو کشور امیدوارانه است، به‌ویژه کشور عراق که همواره در دهه ۱۳۹۰ و بخصوص در این سال‌های سخت اقتصادی ایران، بعد از

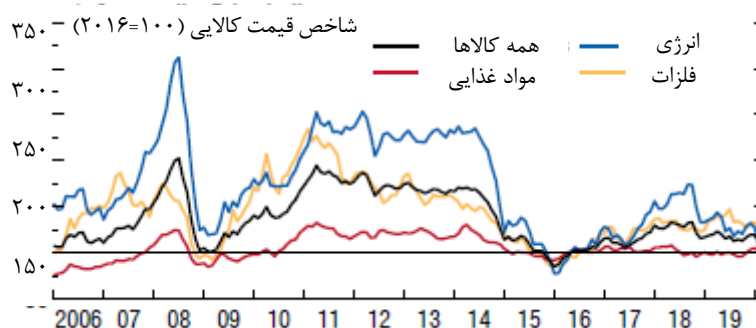
کشور چین به‌عنوان دومین شریک بزرگ تجاری ایران مطرح است و پیش‌بینی می‌شود نرخ رشد اقتصادی آن در سال ۲۰۲۱ به رقم قابل‌توجه ۷/۲ درصد افزایش یابد. در کنار آن، کشور چین نیز انتظار می‌رود نرخ رشد اقتصادی خود را از ۱/۲ درصد در سال جاری به ۹/۲ درصد افزایش دهد؛ بنابراین بخش عمده‌ای از تقاضای بازار صادرات ایران در دوران پس از کرونا نسبت به موقعیت جاری تقویت خواهد شد و انتظار این است که روند بهبود حداقل تا دوره گذار (۰۵-۱۴۰۱) ادامه داشته باشد.

جدول ۹: اقلام عمده و شرکای عمده تجارت ایران، نرخ رشد پیش‌بینی‌شده شرکا در سال‌های ۲۰۲۰-۲۱ (درصد)

کشورهای عمده مقصد	نرخ رشد سال ۲۰۲۰ و ۲۰۲۱		کشورهای عمده مبدأ	نرخ رشد سال ۲۰۲۰ و ۲۰۲۱		کالاهای عمده وارداتی (سهم آن‌ها از واردات کل)	کشورهای عمده مبدأ	نرخ رشد سال ۲۰۲۰ و ۲۰۲۱		کالاهای عمده صادراتی (سهم آن‌ها از صادرات کل)
	۲۰۲۰	۲۰۲۱		۲۰۲۰	۲۰۲۱					
چین	۱/۲	۹/۲	چین	۱/۲	۹/۲	ذرت دامی (حدوداً ۵ درصد)، برنج (۴ درصد)، قطعات منفصله جهت تولید خودروی سواری (۳/۵ درصد)، لوبیای سویا به‌جز دانه (۳ درصد) و گنجاله سویا (۲/۸ درصد)	چین	۱/۲	۹/۲	میعانت گازی (حدوداً ۱۰ درصد)، گاز طبیعی مایع‌شده (حدود ۵ درصد)، پروپان مایع‌شده (۴ درصد)، روغن‌های سبک و فرآورده‌ها به‌جز بنزین (۳/۵ درصد) و متانول (۳ درصد)
عراق	-۴/۷	۷/۲	امارات	-۳/۵	۳/۳		امارات	-۳/۵	۷/۲	
امارات	-۳/۵	۳/۳	ترکیه	-۵/۰	۵/۰		ترکیه	-۵/۰	۵/۰	

منبع: سازمان توسعه تجارت ایران، صندوق بین‌المللی پول ۲۰۲۰

اما در طرف عرضه بازار صادراتی کشور، با توجه به اینکه بر اساس جدول ۹ عمده اقلام صادراتی ایران، کالاهای نفت پایه است و مطابق با گزارش‌های بانک جهانی و سازمان تجارت جهانی درباره چشم‌انداز اقتصادی جهان در سال ۲۰۲۰ و ۲۰۲۱، انتظار کاهش محسوس میزان تجارت این اقلام در سطح جهان وجود ندارد؛ بنابراین به نظر می‌رسد در سال جاری و سال‌های آتی صادرات این اقلام از نظر حجمی کاهش قابل ملاحظه‌ای نداشته باشد؛ اما با توجه به اینکه در چند ماه گذشته، قیمت نفت در بازارهای جهانی کاهش شدید داشته است، انتظار می‌رود صادرات این اقلام نیز از لحاظ ارزشی کاهش قابل توجهی داشته باشد. نمودار ۱۷ قیمت جهانی انرژی، فلزات و مواد غذایی را به تفکیک تا سال ۲۰۲۰ نشان می‌دهد.

نمودار ۱۷: روندهای اخیر قیمت انرژی، مواد غذایی و فلزات در سطح جهان

منبع: سازمان تجارت جهانی، ۲۰۲۰

مطابق با پیش‌بینی نهادهای بین‌المللی انتظار می‌رود قیمت هر بشکه نفت خام در سال ۲۰۲۰ به‌طور میانگین برابر ۳۵ دلار و در سال ۲۰۲۱ برابر ۴۲ دلار شود. همچنین قیمت کالاهای غیرانرژی نیز کاهش خواهد یافت که در نمودار ۱۷ بر اساس گزارش سازمان تجارت جهانی قابل ملاحظه است. پیش‌بینی می‌شود قیمت فلزات در سال ۲۰۲۰ بیش از ۱۳ درصد کاهش یابد، در حالی که قیمت مواد غذایی تقریباً پایدار خواهد ماند و انتظار می‌رود نوسانات قیمتی آن کمتر از سایر کالاها باشد؛ بنابراین با توجه به احتمال ایجاد کمبود مواد غذایی در بازارهای جهانی در پی بیماری کووید-۱۹ و وجود مزیت نسبی ایران در این بازار، شناسایی فرصت‌های مناسب جهت صادرات اقلام کشاورزی و غذایی، مشروط بر آنکه تولیدات داخلی مازاد بر میزان تقاضا باشد، می‌تواند در تقویت تجارت خارجی ایران در سال‌های پیش رو مفید باشد.

طرف واردات تجارت خارجی ایران نیز همان‌طور که در جدول ۹ مشاهده شد، بخش عمده‌ای از آن شامل مواد اولیه و واسطه‌ای برای تولید محصولات دیگر است. کشورهای چین، امارات و ترکیه مهم‌ترین عرضه‌کنندگان اقلام مورد تقاضای بازار داخلی هستند. نرخ رشد اقتصادی این سه کشور در سال ۲۰۲۰ و ۲۰۲۱ دچار تغییر زیادی خواهد شد و از رشد ۳/۳ درصد (امارات) تا ۹/۲ درصدی (چین) را برای آن‌ها شاهد خواهیم بود که نشان از بازگشت مجدد این کشورها به دوره رونق به‌ویژه کشور چین در سال آتی دارد؛ بنابراین واردات ایران نیز انتظار می‌رود در سال‌های آتی کاهش خود در نتیجه شیوع کرونا را جبران کرده و شاهد افزایش سطح تجارت خارجی در دوره گذار ۰۵-۱۴۰۱ خواهیم بود.

۴-۳- کانال اثرگذاری کرونا بر اقتصاد و تجارت خارجی و تحولات ناشی از آن؛ الگوی اثرگذاری

از زمان شیوع کرونا و گسترش آن در جهان، کشورهای مختلف و بخش‌های گوناگون آن‌ها اثرات متفاوتی را از این همه‌گیری تجربه کرده‌اند. به‌طوری که سیاست‌های مختلفی نیز در قبال این پدیده از سوی تصمیم‌گیران اتخاذ شده است. از تجارب مشابه درباره چنین بیماری‌های همه‌گیر این‌گونه برمی‌آید؛ زمانی که هزینه‌های انسانی ناشی از بیماری قابل توجه است، هزینه‌های اقتصادی بسیار زیادی در نتیجه رفتارهای محدودکننده و سیاست‌های دولت در جهت کنترل انتقال آن به وجود می‌آید. شرایط حاصل از ویروس کرونا نیز وضعیت مشابهی با این موقعیت دارد. زمانی که ویروس در بین همه کشورها منتشر شد، اغلب آن‌ها اقداماتی در جهت کنترل شیوع و انتشار آن انجام داده و می‌دهند. اقداماتی نظیر فاصله‌گذاری اجتماعی، تعطیلی نهادهای آموزشی، محدود کردن میزان کار و تحرک افراد در سطح جامعه از جمله این اقدامات است. به‌طوری که اقدامات مذکور اثرات فوری و قابل توجه بر همه فعالیت‌های اقتصادی نظیر تولید، اشتغال، تجارت خارجی، گردشگری و وضعیت اقتصادی شرکای تجاری داشته است.

در این بخش مدلی طراحی می‌شود تا بتواند کانال‌های اثرگذاری اقدامات انجام‌گرفته و سیاست‌های اتخاذشده در جهت کنترل کرونا در سطح جامعه بر عملکرد اقتصاد و تجارت خارجی را نشان دهد. به‌طوری که این کانال‌ها نحوه اثرگذاری و انتقال شوک‌های ناشی از بیماری کرونا بر درون اقتصاد و متأثر ساختن

کارکرد مؤلفه‌های آن نظیر تجارت خارجی را شامل می‌شود. برخی از این اثرات ممکن است عملکرد مؤلفه‌های اقتصاد را به صورت منفی تحت تأثیر قرار دهد و برخی دیگر ممکن است در کوتاه‌مدت و یا با گذر زمان، تحولات مثبتی را در کارکرد عناصر اقتصادی و اجتماعی جامعه ایجاد کند. البته ماحصل چنین تحولاتی، زمانی مفید خواهد بود که بستر و ساختارهای اقتصادی یک جامعه بتواند خود را با این تحولات منطبق سازد که فرایندی زمان‌بر و نیازمند سیاست‌گذاری مطلوب است.

مدل اثرگذاری بیماری کرونا بر اقتصاد و تجارت در اینجا برگرفته از الگوی طراحی شده توسط گروه مطالعاتی بانک جهانی (آوریل ۲۰۲۰) است^۱ که در آن، شوک‌های ناشی از کرونا بر چهار دسته تقسیم شده است. همه این شوک‌ها به طور هم‌زمان اتفاق افتاده و عملکرد اقتصاد و اجزای آن را تحت تأثیر قرار می‌دهند. در واقع شوک نهایی شامل اثرات همه شوک‌ها خواهد بود که بر روی هم و از نواحی مختلف، عوامل اقتصادی را متأثر می‌سازند. مدت‌زمان این شوک‌ها نامشخص است، اما بر اساس تجارب بیماری‌های قبلی نظیر ابولا، می‌تواند از ۸ تا ۱۲ هفته به طول انجامد و اینکه این شوک‌ها در بین کشورها به طور هم‌زمان اتفاق نمی‌افتد.

دسته نخست از شوک‌ها، کاهش اشتغال و ایجاد اختلال در بازار کار است. با ثابت در نظر گرفتن سایر شرایط، به دنبال کاهش قابلیت دسترسی نیروی کار در بازار، ما باید انتظار افزایش میزان دستمزد در بازار نیروی کار و همین‌طور در مرحله اول، عدم‌تغییر بازدهی سرمایه در بازار سرمایه را داشته باشیم. وجود نیروی کار به میزان کم در بازار، به معنی کاهش تقاضا برای سرمایه است؛ زیرا بنگاه تولیدی برای تولید کالاها و خدمات خود، نیازمند ترکیب کار و سرمایه است. انتظار می‌رود وجود نرخ‌های بالای همه‌گیری کرونا و پیامدهای سریع بیکاری آن در نتیجه تعطیلی کسب‌وکارها و شوک منفی تقاضا، منجر به کاهش استفاده از نیروی کار و بهره‌برداری ناقص از این بازار شود. همچنین، شدت اثر بیکاری کرونا در کشور، بستگی به طول دوره، شدت همه‌گیری، سیاست‌ها و اقدامات بازدارنده آن در جهت کنترل بیماری، ترکیب بخشی اشتغال در اقتصاد و انعطاف‌پذیری بازار نیروی کار در کشور دارد.

درواقع، اثرپذیری مشاغل و حرفه‌ها در بخش‌های فعالیتی مختلف بسته به اینکه نیروی کار آن‌ها از لحاظ فیزیکی چقدر نزدیک به یکدیگر هستند، به چه میزان دورکاری نیروهای کار امکان‌پذیر است و اینکه تغییرات بالقوه تقاضای محصولات این بخش‌ها با عمیق‌تر شدن و فروکش کردن بحران چقدر است، تعیین خواهد شد. این ویژگی‌های متفاوت بخش‌ها موجب تحرک مشاغل و حرفه‌ها در بین فعالیت‌ها می‌شود که طی آن، فعالیت‌هایی که توانسته‌اند با تحولات ناشی از کرونا تطابق بیشتر یابند، مشاغل بیشتری را جذب خواهند کرد. در واقع، در دوران پسا کرونا ما شاهد بازتوزیع اشتغال در بین فعالیت‌های مختلف خواهیم بود که موجب بهبودی

۱. گزارش گروه بانک جهانی:

Maliszewska, M., Mattoo, A., & Mensbrugge, D.V. (2020). The Potential Impact of Covid-19 on GDP and Trade; A Preliminary Assessment. Policy Research Working Paper, World Bank Group, April 2020

منجر به افزایش هزینه‌های کسب‌وکارها و لاجرم کاهش تقاضای آن‌ها از عامل کار و سرمایه می‌شود. این اتفاق باعث می‌شود هم میزان تولید محصولات کمتر شده و هم هزینه آن افزایش یابد که نتیجه آن کاهش تقاضای خانوارها از محصولات خواهد شد. این اتفاقی است که در کوتاه‌مدت و با شیوع و گسترش کرونا در یک اقتصاد رخ می‌دهد و در شکل ۱ اثرات مذکور نشان داده شده است؛ اما در دوران گذار، انتظار می‌رود که بعد از رخ دادن شوک و سپری شدن موج سهمگین آن، کسب‌وکارها به دنبال یافتن جایگزینی برای حضور فیزیکی کارکنان خود و استفاده کارا از گزینه دورکاری باشند.

تکنولوژی و تحولات فناوری پدیده‌ای است که می‌تواند به کمک کسب‌وکارها در کاهش هزینه‌های دورکاری و ماندن در خانه، مبدل شود. البته این کمک بسته به فعالیت تولیدی، مشاغل آن و سطح تکنولوژی به‌صورت متفاوت و با کارایی مختلف مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ اما آنچه واضح است، اینکه بنگاه‌ها و کسب‌وکارها به‌مرور زمان و با ورود به دوران پسا کرونا، انطباق بیشتری را با سطوح مختلف تکنولوژی ایجاد کرده و شاهد بهبود کارایی در این مسیر در حوزه تولید کالاها و خدمات خواهیم بود. شکل ۲ روابط و مناسبت‌های کارکردی اجزای مختلف اقتصاد را در دوران پسا کرونا نمایش می‌دهد. استفاده از فناوری‌های نوین در کسب‌وکارها موجب کاهش هزینه‌های تولید آن‌ها و بهبود کیفیت محصولاتشان خواهد شد. این امر علاوه بر تعدیل قیمت محصولات نهایی در بازارها، عرضه محصولات را نیز بعد از کاهش در دوران کرونا و گذار، جبران خواهد کرد. علاوه بر این، هزینه کار برای عرضه‌کنندگان نیروی کار نیز به‌واسطه استفاده از تکنولوژی کاهش می‌یابد و این با افزایش درآمد آن‌ها موجب بالا رفتن سطح رفاه نیروی کار در جامعه می‌شود که منافع اجتماعی آن جنبه دیگر این تحولات خواهد بود.

دسته دوم از شوک‌ها؛ افزایش هزینه‌های تجارت خارجی، یعنی صادرات و واردات است. این شوک به‌واسطه ویژگی که دارد؛ همین‌طور ویژگی که ساختار اقتصادی کشور در طول زمان به خود گرفته است، دارای اثراتی است که در عملکرد همه بخش‌ها و فعالیت‌های درون اقتصاد رسوخ می‌کند. افزایش هزینه‌های تجارت خارجی که به معنی افزایش هزینه‌های حمل‌ونقل و هزینه‌های مبادله است؛ در نتیجه بازرسی و معاینات بیشتر محموله‌ها، کاهش ساعات عملیاتی گمرکات، بسته شدن جاده‌های مواصلاتی، بسته شدن مرزها و افزایش کرایه حمل محموله‌ها و غیره اتفاق می‌افتد. آنچه تا بدین‌جا گزارش آمده است، گویای تحت تأثیر قرار گرفتن حجم تجارت خارجی جهان بر اثر همه‌گیری کرونا و هزینه‌های ناشی از آن است. ملاحظه شد که حجم تجارت جهان در شش ماه نخست ۲۰۲۰، حدود ۱۸ درصد کوچک‌تر شده و پیش‌بینی‌ها حاکی از آن است که در شرایط بدبینانه، این کاهش تا پایان سال جاری میلادی تا ۳۲ درصد نیز ممکن است ادامه داشته باشد.

با توجه به تنش‌های تجاری بین کشورهای چین و آمریکا قبل از شیوع کرونا و اثرات آن بر تجارت جهانی که در مرحله بعد با بیماری همه‌گیری مذکور همراه شد، علاوه بر تجارت خارجی بلکه کل زنجیره عرضه در اقتصاد جهانی دچار تحولات زیادی شده است. این تنش‌ها و تحولات موجب شد تا دولت‌ها و بنگاه‌ها در عرصه

بازارهای جهانی، در واکنش به این تحولات بر تقویت زنجیره عرضه با قابلیت اطمینان بالاتر متمرکز شوند. همچنین رخداد پدیده همه‌گیری کرونا بر این تقویت سرعت بخشید. در حقیقت، تحولات تجارت خارجی در دوران گذار پسا کرونا، این الزام را به وجود خواهد آورد که یک بازمهندسی از زنجیره عرضه در سطح جهانی توسط دولت‌ها و بنگاه‌های تولیدی صورت بگیرد.

تقویت قابلیت اطمینان در زنجیره عرضه، مؤلفه کاهش هزینه‌ها را به‌عنوان هدف مدیریت زنجیره مدنظر قرار خواهد داد. بنگاه‌های تولیدی در جهت این هدف، اقدامات پیچیده‌ای را پیش روی خود قرار خواهند داد. اقداماتی نظیر؛ شناسایی کامل عرضه‌کنندگان (تجهیز کنندگان منابع و تجهیزات) و قوی‌تر کردن روابط با آن‌ها، درک عمیق از رفتارها و عادات مصرف‌کنندگان (برای مثال از طریق دنبال کردن روندهای جدیدی مانند افزایش فزاینده خریدهای برخط و ساعت‌های اضافه‌شده در منزل) و شتاب‌بخشی به استفاده از ابزارهای تحول دیجیتال برای بهبود فرایندها و کاهش ریسک، نمونه برخی از این اقدامات هستند. علاوه بر این، بنگاه‌ها نیازمند افزایش شفافیت در قبال عرضه‌کنندگان به‌منظور اطمینان‌بخشی به مصرف‌کنندگان خواهند بود. اطلاعات بیشتر در مورد عرضه‌کنندگان، از این نظر که سیاست‌گذاران به‌واسطه آن بتوانند از تنوع‌سازی زنجیره عرضه حمایت کنند، مهم و حیاتی خواهد بود؛ و اینکه دولت‌ها برای تطبیق قوانین جدید با شرایط و تحولات رخ داده و شفافیت بیشتر به این اطلاعات نیاز خواهند داشت.

شکل ۱ اثرات مستقیم همه‌گیری کرونا بر بخش خارجی اقتصاد را در قالب عملکرد صادرات و واردات نشان داده و کانال اثرگذاری آن بر کارکرد اقتصاد ایران را به تصویر می‌کشد. اثرگذاری بیماری همه‌گیری بر تجارت خارجی به‌واسطه افزایش هزینه‌های تجارت و ایجاد محدودیت‌هایی که ذکر شد، انجام می‌گیرد. این اثرات همان‌طور که در بخش‌های گذشته نشان داده شد، منجر به کاهش حجم تجارت خارجی ایران در چهار ماه نخست سال جاری شده و میزان تجارت در ماه‌های اخیر در مقایسه با روند ماهانه سه سال گذشته در سطح پایین‌تری قرار گرفته است. افزایش هزینه‌های تجارت منجر به افزایش هزینه مواد اولیه و واسطه‌ای واردشده از خارج برای تولید کالاها و خدمات شده و این عملکرد تولید ناخالص داخلی ایران و همین‌طور نرخ تورم را مورد حمله قرار داده است. از طرف دیگر، کاهش صادرات از جمله کالاها بر پایه نفت و غیرنفتی نیز موجب کاهش ذخایر ارزی کشور شده و این نوسانات نرخ ارز را به دنبال دارد.

با اینکه ویروس کرونا این اثرات منفی را در اقتصاد ایران تحمیل و فشارهای ناشی از تحریم‌های آمریکا علیه این اقتصاد را تقویت کرده است، اما پتانسیل این را دارد که به‌عنوان شتاب‌دهنده تحولات در دوران گذار به‌سوی دوره پسا کرونا، شرایطی را فراهم آورد که بتواند تجارت خارجی را دچار دگرگونی کند. هرچند این نوع اثرگذاری با چالش‌های جدی مواجه شده و الزامات زیادی را می‌طلبد. در واقع، این الزامات اگر به‌درستی تبیین و عملیاتی شوند، فرایند انطباق اقتصاد با تحولات نوین را به‌خوبی رقم خواهد زد که در بخش بعد به این موضوع اشاره می‌شود. همان‌طور که گفته شد، تحولات ناشی از کرونا در تجارت، اقداماتی را توسط بنگاه‌ها

و تولیدکنندگان در عرصه تجارت به دنبال خواهد داشت که مهم‌ترین آن، حرکت به سمت تجارت دیجیتال یا الکترونیک است. بیماری همه‌گیر کرونا این واقعیت را نشان داد که تجارت خارجی شامل یک سیستم با فرایند کاغذی سنگین و ناکارآمد بوده که متکی بر مستندسازی فیزیکی حجیمی است.

محدودیت‌های ناشی از کرونا نظیر آنچه گفته شد (بازرسی و معاینات بیشتر محموله‌ها، کاهش ساعات عملیاتی گمرکات، مسدود شدن جاده‌ها و مرزها)، تحول به سمت تجارت دیجیتال و اندیشیدن در جهت نوآوری‌های حاصل از آن را تسریع خواهد کرد. دیجیتالی شدن فرایندهای مبادلات تجاری، موجب انعطاف‌پذیرتر شدن تجارت خارجی، کاهش هزینه‌ها و کاهش موانع ورود به بازارهای جهانی به‌ویژه برای شرکت‌های کوچک و متوسط مقیاس (SMEs) می‌شود (مجمع جهانی اقتصاد، ۲۰۲۰). علاوه بر این، ساماندهی فرایندهای صدور و ورود محموله‌ها، تسهیل در اعطای مجوز امضاهای الکترونیکی، سیستم اسناد و ابزار قابل‌حمل الکترونیکی و به‌کارگیری پلتفرم دیجیتالی عمومی - خصوصی و بین‌صنعتی از دیگر فن‌آوری‌ها و نوآوری‌هایی است که می‌تواند در پی تحولات تجاری ناشی از کرونا ایجاد شود.

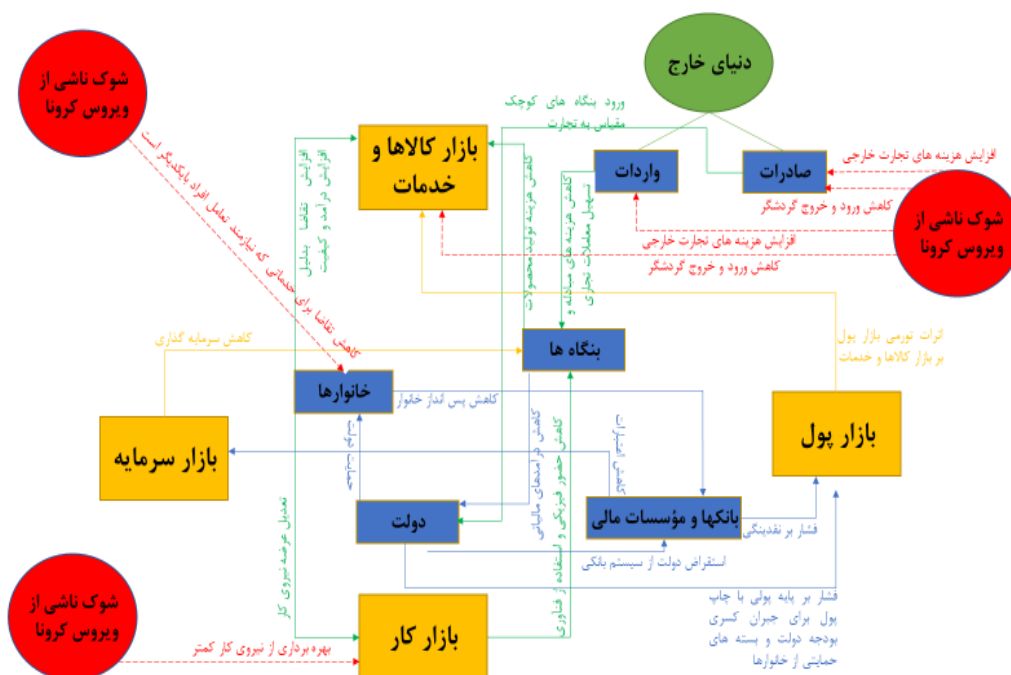
به ثمر نشستن چنین تحولاتی در دوران پسا کرونا، اثرات مثبت عمیقی بر تجارت خارجی کشورها می‌تواند داشته باشد. درباره ایران این تحولات می‌تواند اثرات تحریم را در صورت تداوم بلندمدت آن‌ها در اقتصاد تا حدود بسیار زیادی تعدیل کند. تحولات دیجیتالی در تجارت و انطباق قوانین و قواعد تجاری با آن موجب بازگشت مسیر اقتصاد به سمت رونق خواهد شد و اگر این انطباق‌ها و سیاست‌گذاری‌ها به‌درستی انجام گیرد، باید انتظار چشم‌انداز بهتری برای آینده اقتصاد داشت. حجم تجارت با ورود مستقیم بنگاه‌های کوچک و متوسط مقیاس در بخش‌های متنوعی از فعالیت‌های تولیدی و خدماتی به صحنه تجارت خارجی، افزایش می‌یابد. این تغییرات در ساختار تجارت، بر اساس شکل ۲ باعث بهبود تراز تجاری کشور شده و کاهش ذخایر ارزی را نیز با احتمال زیاد تعدیل کرده و یا متوقف می‌کند. علاوه بر این، گسترش تجارت الکترونیک و به دنبال آن، تسهیل فرایندهای معاملاتی موجب کاهش هزینه‌های تجاری از جمله هزینه مبادله و هزینه‌های حمل‌ونقل می‌شود که اثر قابل‌توجهی بر حجم تجارت خارجی خواهد داشت.

دسته سوم از شوک‌ها؛ کاهش چشمگیر میزان گردشگران خارجی است. همه‌گیری کرونا اثرات بی‌سابقه‌ای در اقتصاد گردشگری در سطح جهان ایجاد کرده است و برآوردها نشان می‌دهد که این اثر کاهشی به میزان ۶۰ درصد در گردشگری بین‌المللی سال ۲۰۲۰ ایجاد کرده است. اغلب کسب‌وکارها و بنگاه‌هایی که در حوزه گردشگری فعالیت می‌کنند، بنگاه‌های کوچک مقیاس (SMEs) بوده و در مقابل شوک‌های اساسی با دوره زمانی طولانی، توان مقاومت نداشته و شکست می‌خورند. این‌گونه کسب‌وکارها به دلیل داشتن منابع محدود و وجود موانع برای دسترسی آن‌ها به سرمایه موجب می‌شود تا مدت‌زمانی که یک SME بتواند در مقابل شوک وارد، تاب‌آوری داشته باشد کوتاه‌تر از بنگاه‌های بزرگ مقیاس باشد. به همین دلیل در بین بخش‌های مختلف فعالیتی، گردشگری بیشترین و بی‌سابقه‌ترین آسیب را از همه‌گیری کرونا دیده است. بر همین اساس،

تحلیل شرایط تجارت خارجی در دوران پسا کرونا

هزینه‌های مرتبط با مداخله و ایجاد تغییرات در فرایند کاری نظیر؛ هزینه‌های انطباق با ابزارهای دیجیتال و اجرای پروتکل‌های عملیاتی جدید برای بنگاه‌های کوچک مقیاس حوزه گردشگری نسبتاً بالاتر خواهد بود.

علاوه بر این، بخش گردشگری به دلیل داشتن گروه‌های گسترده‌ای از کسب‌وکارهای خرد و کوچک که درگیر این بخش هستند، شامل دامنه وسیعی از صنایع متنوع و جدا از هم است. این بخش به دلیل چنین ویژگی در هنگام وارد شدن شوک‌های مختلف، با چالش‌های خاصی مواجه می‌شود. خدمات مربوط به بخش گردشگری، اغلب وابسته به یکدیگر بوده و یک بحران در یک بخش مانند صنعت هوایی، می‌تواند اثرات مهلکی بر زنجیره ارزش گردشگری وارد سازد؛ بنابراین مهم‌ترین چالشی که بخش گردشگری در زمان بازگشت با آن مواجه خواهد بود، این است که چگونه این اجزای متصل به یکدیگر در زنجیره گردشگری مجدداً هماهنگ با یکدیگر باید کار کنند. شکل ۲ چگونگی اثرگذاری شوک ناشی از همه‌گیری کرونا به واسطه کانال گردشگری بر عملکرد اقتصاد را نشان می‌دهد.

شکل ۲: اثرات همه‌گیری ویروس کرونا بر اقتصاد و کانال‌های انتقال آن در دوره انطباق

منبع: برداشت از مدل گروه بانک جهانی، آوریل ۲۰۲۰

در مرحله اول، اثر مستقیم همه‌گیری کرونا بر بخش گردشگری، کاهش ورود گردشگران خارجی به کشور به دلیل محدودیت‌های کرونایی در رفت‌وآمد و تعطیلی مرزها است. این اثر موجب کاهش ورود ارز حاصل از صادرات خدمات گردشگری به داخل کشور می‌شود. در کنار این اثر، تعداد گردشگران داخلی نیز تحت تأثیر بیماری کرونا بوده و بر اساس آمار اعلام‌شده از سوی وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی، حدود

۵۴ درصد سفرهای درون کشور نسبت به مدت مشابه سال گذشته کاهش یافته و تقریباً ۸۰ هزار شغل که به‌صورت مستقیم در حوزه صنعت گردشگری فعالیت می‌کنند، در صورت عدم حمایت و برنامه‌ریزی از بین خواهد رفت (اتاق بازرگانی صنایع ایران و فرانسه، ۱۳۹۹).

کاهش سفرهای داخلی در کنار کاهش ورود گردشگران خارجی؛ موجب کمتر شدن تقاضا برای بسیاری از فعالیت‌های خدماتی مرتبط با این بخش شده است. فعالیت‌هایی مانند خدمات حمل‌ونقل هوایی، ریلی، جاده‌ای و آبی، تورهای گردشگری، هتل‌ها، رستوران‌ها، مکان‌های تفریحی و گردشگری به‌عنوان بخش‌های خدماتی هستند که با شیوع ویروس کرونا، با کاهش تقاضا در بازار مواجه شده‌اند. بر همین اساس با انتشار این ویروس، جنبه خدماتی تجارت خارجی، به‌ویژه صادرات خدمات با مشکل مواجه شده و کاهش تقاضا در آن‌ها، عملکرد اقتصاد داخل از ناحیه کاهش تقاضای کل و کمتر شدن درآمد افراد و خانوارها را تحت تأثیر قرار می‌دهد که نتیجه آن کوچک‌تر شدن حجم تجارت خارجی و همین‌طور حجم اقتصاد کشور خواهد بود.

در حالی که در اغلب کشورهای، دوران همه‌گیری کرونا (و احتمالاً در دوران گذار)، تمرکز بر حمایت از کارکنان و فعالین بخش گردشگری است که مانع بیکار شدن نیروی کار این بخش شوند؛ اما در دوران پساکرونا که تحولات چشم‌گیری در صنعت گردشگری جهان به‌واسطه ویژگی گسترده بودن فعالیت‌های تولیدی و خدماتی زیاد در این صنعت، رخ خواهد داد؛ بنابراین بخش گردشگری نیازمند نگاه بلندمدت‌تر سیاست‌گذاران و اندیشه درباره چگونگی احیای این بخش و شکل‌دهی مناسب آن در آینده خواهد بود. همچنین تحولات ساختاری در این بخش، این نیاز را ایجاد می‌کند که برنامه‌های بلندمدت و هدفمند بتواند یک اقتصاد گردشگری قوی‌تر، پایدارتر و انعطاف‌پذیر را به وجود آورد. مهم‌ترین پیامدهای چنین سیاست‌گذاری، تحول دیجیتال در حوزه گردشگری است و چگونگی تصمیم‌سازی و سیاست‌گذار در این مسیر، نقش مهمی را در شکل‌دهی بخش گردشگری در فضای دوران پساکرونا ایفا خواهد کرد.

درواقع بحران کرونا، این فرصت را در اختیار سیاست‌گذار برای بازاندیشی درباره سیستم گردشگری به‌منظور ایجاد آینده‌ای انعطاف‌پذیر و پایدار برای این سیستم قرار داده است. حمایت سیاست‌گذار از این حوزه، برای کاهش چالش‌های ساختاری گردشگری و اجتناب از برگشت به موضوعات مربوط به مدیریت گردشگر (نظیر هجوم گردشگران) و تعیین اولویت‌های کلیدی این بخش مانند مدل‌های کسب‌وکار جدید، حرکت به سمت دیجیتال شدن و تقویت اتصال اجزای زنجیره گردشگری ضروری است؛ بنابراین در دوران پساکرونا، جهت‌گیری سیاست‌گذاری‌ها به سمتی خواهد بود که به‌منظور احیای بخش گردشگری، تحولات این بخش با اقداماتی نظیر تقویت نوآوری و تکنولوژی‌های دیجیتال دنبال خواهد شد و این به‌واسطه ایجاد و توسعه محصولات و خدمات جدید مرتبط با گردشگری انجام می‌گیرد. برای این منظور انتظار این است که از ابزار تجارت الکترونیک در جهت تأمین مالی کسب‌وکارهای جدید و آموزش مجدد نیروی کار در این حوزه و

همین‌طور تأمین مالی نوآوری در ارائه خدمات ترجمه، عکاسی، فیلمبرداری، طراحی و ارتباطات استفاده شود. بدین طریق بخش گردشگری خواهد توانست با تحولات دوران پسا کرونا منطبق شود.

دسته چهارم از شوک‌ها؛ تغییر تقاضای خانوارها به واسطه خرید کمتر کالا و خدماتی است که نیازمند ارتباط متقابل افراد از نزدیک با یکدیگر است. برخی از این خدمات علاوه بر حمل‌ونقل، گردشگری داخلی و رستوران‌ها که در بخش قبل اشاره شد، شامل خدماتی مانند آرایشگاه‌ها، خرید کالاهای غیرضروری و غیراساسی از برخی فروشگاه‌ها و خدمات فنی مانند تعمیر لوازم خانه و غیره است. همان‌طور که در بخش مربوط به شوک تجارت خارجی کرونا ملاحظه شد، بخشی از کاهش تقاضای کل کالاها و خدمات اقتصاد ایران، ناشی از کاهش تقاضای خارجی برای صادرات بود که در واقع، تقاضای خارجی را شامل می‌شود؛ اما در بخش داخلی نیز تقاضای کل، هم به واسطه کاهش درآمدهای افراد ناشی از محدودیت‌های کرونایی برای نیروی کار و هم به واسطه کمتر شدن مراجعه افراد به فروشگاه‌ها و مراکز خدماتی برای دریافت کالاها و خدمات (مانند پوشاک، حمل‌ونقل، هتل‌ها و رستوران‌ها و غیره)، کاهش یافته است که در واقع تقاضای داخلی را شامل می‌شود.

کاهش تقاضای داخلی و خارجی محصولات در بازار کالاها و خدمات که در شکل ۱ نشان داده شده است، با کاهش عرضه محصولات به واسطه کم شدن تولید بنگاه‌ها که اکنون به خاطر محدودیت‌های کرونایی، با نیروی کار کمتر و تقاضای کمتر محصولات مواجهند، همراه شده است. این حجم از ضربات وارد شده بر پیکره بازار کالاها و خدمات که قبل از همه‌گیری کرونا نیز چندان حال و روز خوشی نداشته است، باعث کوچک‌تر شدن حجم اقتصاد ایران بیش‌ازپیش شده و بحران اقتصادی را عمیق‌تر کرده است. بحران اقتصادی دهه ۱۳۹۰، به‌خصوص سال‌های اخیر باعث شده تا درآمد خانوار کاهش یافته و از سوی دیگر، به دنبال افزایش شدید و مداوم قیمت‌ها در بازار کالاها و خدمات، پس‌انداز مردم کمتر شود. این اتفاق در کنار بحران نظام بانکی کشور که به واسطه اضافه برداشت‌ها، بنگاهداری بانک‌ها و سخت‌گیری‌های بیش‌ازحد برای اعطای تسهیلات، موجب شده تا تقاضای اعتبارات بانکی از سوی بنگاه‌ها کاهش یابد و این اتفاقات، خود را در بازار سرمایه و کاهش تشکیل سرمایه توسط بخش‌های مختلف تولیدی نشان می‌دهد.

کاهش سرمایه‌گذاری توسط بنگاه‌های اقتصادی در شرایط بحران همه‌گیری کرونا و تحریم‌های اقتصادی، به معنی هشدار تداوم رکود و بحران در سال‌های آتی، حداقل در دوران گذار یعنی تا اواسط دهه ۱۴۰۰ است. این شرایط موجب خواهد شد تا درآمدهای مالیاتی دولت نیز که در این سال‌ها با کاهش شدید درآمدهای حاصل از صادرات نفت مواجه است، تشدید شود که به معنی ادامه کسری بودجه دولت در سال‌های آینده و تعمیق آن است. پرداخت کمک‌ها و بسته‌های معیشتی دولت به خانوارها به دلیل کاهش درآمدهای آن‌ها که به واسطه اثر مستقیم همه‌گیری کرونا اجتناب‌ناپذیر است می‌تواند اثرات تورمی به بازار کالاها و خدمات پدید آورده که در صورت کاهش تقاضای کل در این بازار، می‌تواند با اثرات اقتصادی نامطلوب همراه شود.

آنچه گفته شد، نحوه اثرگذاری شوک(های) ناشی از همه‌گیری ویروس کرونا در اجزای اقتصاد ایران و کانال‌های انتقال این اثرگذاری بر عملکرد بخش‌ها و بازارهای مختلف اقتصاد را مورد توجه قرار می‌دهد که اشکال (۱) و (۲) خلاصه‌ای از نحوه اثرگذاری و کانال‌های انتقال اثرات در قالب چهار دسته شوک حاصل از بیماری را در دوران گذار و انطباق نمایش می‌دهد. شکل ۲ اثر تحولات ناشی از بحران کرونا، چگونگی انتقال این تحولات و نتایج آن در عملکرد اقتصاد داخل و تجارت خارجی دوران انطباق پسا کرونا نمایش داده می‌شود. اکنون اثرات مستقیم همه‌گیری کرونا بر اجزای بازار وجود ندارد و در واقع خطوط قرمز خط‌چین، بیانگر اثراتی است که دوره همه‌گیری اتفاق افتاده و تحولات حاصل از آن، در دوره پسا کرونا ساختار و نحوه کارکرد بازارها را تحت تأثیر قرار داده است. مهم‌ترین مشخصه این دوره، همان‌طور که در تحلیل شوک‌ها نیز گفته شد، تحولات فن‌آوری و دیجیتالی شدن است که می‌تواند منجر به تحول در فضای کسب و کارها، رفتار بازار مصرف و قوانین موجود در حوزه‌های تجارت، تولید و غیره شود. در چنین فضایی، فرایندهای کارکردی بخش تجارت خارجی در انطباق با شرایط جدید حاکم بر اجزای مختلف اقتصاد، دچار تحول شده و در کنار سایر بخش‌ها، روندهای جدیدی را رقم خواهد زد که انتظار می‌رود در مقایسه با شرایط قبل از کرونا و همین‌طور دوران گذار، هم دارای حجم تجارت در سطح بالاتر و هم آهنگ رو به بالای سریع‌تری داشته باشد.

حصول چنین شرایطی علاوه بر الزامات و پیش‌شرط‌هایی که برای تحقق آن لازم است و در بخش بعد به بحث آن پرداخته خواهد شد، مستلزم این است که در کنار بخش تجارت خارجی، تحولات همه بخش‌های اقتصاد متناسب با یکدیگر و هم‌جهت با تحولات و کلان‌روندهایی باشد که انتظار می‌رود اقتصاد جهان با آن‌ها مواجه خواهد شد. مهم‌ترین کلان‌روندها که پیش‌بینی می‌شود در دوران رونق پسا کرونا، اقتصاد جهان را شکل دهند، به ترتیب عبارت از؛ دیجیتالی شدن^۱، رسیدن به شرایط پایدار و باثبات^۲، انعطاف‌پذیر و مقاوم بودن^۳ و استراتژی‌های نوین کسب و کار^۴ هستند. در ادامه، شکل ۳ چهار کلان‌رشد مذکور شامل؛ ۱۶ روند و ۴۳ موضوع مرتبط را نمایش می‌دهد که به‌عنوان روندهای کلیدی که رونق اقتصادی دوران پسا کرونا را در سطح جهان تحت تأثیر قرار می‌دهند، شناسایی شده‌اند. این روندها و کلان‌روندها بر اساس گزارش «روند بازارها در دوره پسا کرونا»^۵ و بر پایه سه نوع منبع مهم تبیین شده است. این منابع عبارت‌اند از؛ الف) استراتژی‌های موجود رونق و احیای اقتصادی که در سطوح ملی در اتحادیه اروپا، برنامه رونق کمیسیون اروپا و گزارش‌های تهیه‌شده توسط سازمان‌های بین‌المللی (ب) گزارش‌های بازار تکنولوژی و نوآوری که اثرات بحران ویروس کرونا را مورد

1. Digitalisation
2. Sustainability
3. Resilience
4. New Business Strategies

۵. گزارش «روند بازارها در دوره پسا کرونا»؛

Bouchon, S., & Toumi, M. (2020). Post Covid-19 Market Trends; Market Analysis. Luxinnovation Organisation For Market Analysis, July 2020, luxinnovation.lu

تحلیل شرایط تجارت خارجی در دوران پسا کرونا

توجه قرار داده‌اند و ج) انتشارات کارشناسی شده و نظرات نخبگان که نقطه نظرات متفاوتی درباره روند بازارها در دوره پسا کرونا ارائه داده‌اند.

شکل ۳: کلان روندهای عمده بازارها که فرایند رونق دوره پسا کرونا را تحت تأثیر قرار می دهد

منبع: گزارش مؤسسه مطالعاتی Luxinnovation، جولای ۲۰۲۰

آنچه مسلم است اینکه بحران همه‌گیری کرونا، به‌عنوان شتاب‌دهنده برخی از این کلان‌روندها (نظیر دیجیتالی شدن) عمل کرده است. این در حالی است که بعضی روندهای جدید در نتیجه این بحران، اساساً ایجاد شده‌اند (برای مثال، استراتژی دورکاری). در حقیقت استراتژی‌های دوران بازگشت رونق، به‌واسطه این روندها شکل خواهد گرفت و در مقابل، این استراتژی‌ها می‌توانند اثر قوی بر تسهیل رخداد آن‌ها داشته باشند. در واقع برخی از کلان‌روندهای مذکور، فرایندهایی هستند که در نتیجه فشارهای ناشی از بحران کرونا، دستخوش تحول شده و مسیر جدیدی را به خود می‌گیرند و یا اینکه فشارهای فوق، تسریع در تغییرات این فرایندها را موجب خواهد شد. تحولات دیجیتالی شدن و استراتژی‌های نوین کسب‌وکار مهم‌ترین روندهای عمده آینده هستند که عملکرد بسیاری از بخش‌های اقتصادی را تحت تأثیر قرار خواهند داد. عملکرد تجارت خارجی ایران در دوران پسا کرونا و نحوه عملیاتی شدن فرایندهای صادرات و واردات این بخش، بستگی به این خواهد داشت که اقتصاد بخش‌های مختلف در کنار بخش خارجی، چگونه و با چه سرعتی به این تحولات و کلان‌روندها در سال‌های دوران گذار و پسا کرونا واکنش نشان خواهند داد.

چگونگی انطباق بخش‌های اقتصادی با تحولات آینده ناشی از همه‌گیری کرونا، چالش عمده پیش روی سیاست‌گذار در سال‌های آتی خواهد بود. اگر سیاست‌گذاران و رهبران کسب‌وکارها، آغاز فرایند تحولات در بخش‌های مختلف که در حال رخ دادن است را درک کنند، اقتصاد ایران و تجارت خارجی آن خواهد توانست با قدرت از بحران همه‌گیری کرونا خارج شده و با آمادگی بهتر به‌سوی آینده حرکت کند.

۴-۴- الزامات تطبیق با تحولات ناشی از کرونا

اقتصاد ایران در این سال‌ها وضعیت خوبی را سپری نمی‌کند و تجارت خارجی آن نیز در کنار سایر بخش‌ها، به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین اجزای اقتصاد، دچار رکود و کاهش حجم تجارت شده است. همان‌طور که در بخش‌های ابتدایی گزارش ملاحظه شد، تحریم‌ها و بحران همه‌گیری کرونا دو علت اصلی چنین وضعیت نامناسب اقتصاد ایران در دهه جاری بوده است. این در حالی است که هم‌زمان در اقتصاد جهان، تحولات شگرفی در حال رخ دادن است. اقتصادهای نوظهوری مانند چین، هندوستان و تعدادی از کشورهای اروپایی در حال توسعه، گوی سبقت در میدان رقابت اقتصاد جهانی را در حال ربودن از اقتصادهای توسعه یافته هستند. این کشورها مواجه با تحریم‌های بین‌المللی با حجم بسیار بالا نیستند، اما همگی همانند کشور ایران درگیر همه‌گیری کرونا بوده‌اند و این ویروس عملکرد آن‌ها در سال جاری میلادی را به‌طور منفی تحت تأثیر قرار داده است.

اما این کشورها به‌ویژه چین توانست این بیماری را کنترل کرده و از ماه‌های اخیر؛ یعنی از پایان فصل دوم سال جاری، به دوره رونق اقتصادی خود و افزایش حجم تجارت خارجی بازگردد. اثرات ناشی از کرونا در کاهش حجم اقتصاد و تجارت خارجی آن‌ها نیز وجود داشت، اما این بازگشت چگونه حاصل شد؟ تغییرات و

تحولات ناشی از ویروس کرونا در این کشورها، اکنون به نقطه قوت و شتاب‌دهنده قوی در اصلاح ساختارها و عملکردهای فرایندی آن‌ها تبدیل شده است. این واقعیت وجود دارد که کشور چین به‌عنوان تنها کشوری که توانست به دلیل ویژگی‌های ساختار اجتماعی، فرهنگی و سیاسی که دارد، در ماه‌های اول همه‌گیری، قرنطینه کامل را در برخی از شهرهای پرجمعیت خود اجرا کند؛ اما اکنون که این بیماری در کشور فوق کنترل شده است، توانایی حفظ و استمرار این کنترل در چین، مرهون به‌کارگیری فن‌آوری‌هایی است که در کشورهای دیگر، آن‌چنان مورد توجه قرار نمی‌گیرد.

طراحی اپلیکیشن‌های شبکه‌ای و تولید داده‌ها و اطلاعات بسیار زیاد مرتبط با بیماری توسط مردم در این اپلیکیشن‌ها و به اشتراک‌گذاری این اطلاعات حجیم با مردم از جمله اقداماتی است که در چین به‌طور مستمر در حال پیاده‌سازی است (ناهاراند و فرهان، ۲۰۲۰). این اقدامات نمونه بارز انطباق ساختارهای عملکردی یک اقتصاد با تحولات ناشی از همه‌گیری کرونا در یک کشور است. نوآوری مهم‌ترین عاملی بود که توانست انطباق کسب‌وکارهای چین را با شرایط جدید هموار سازد. در واقع دو نوع سازمان و کسب‌وکار در کشور چین توانستند مدل کسب‌وکار خود را در مقابل بحران کرونا و تحولات ناشی از آن، انعطاف‌پذیر ساخته و مقاومت آن را بالا ببرند؛ اول، کسب‌وکارهایی که مزیت‌های دیجیتالی را در برنامه‌های خود به‌طور موفق اهرم کرده و به کار گرفتند. دوم، کسب‌وکارهایی که بنیان‌های ماشینی کردن فرایندهای خود را داشته و توانستند از آن بهره ببرند. کشور چین در دهه‌های گذشته نیز با بحران‌های همه‌گیری مانند ویروس سارس مواجه بوده است و در گذر زمان، درس‌های مهمی را از این بحران‌ها یاد گرفته و در مورد ویروس همه‌گیری کرونا، از تجربیات اندوخته خود بهره برد. به‌طوری که توانسته است بخش زیادی از آنچه ما همچنان صحبت درباره آن را رؤیا می‌پنداریم، در واقعیت و در جامعه خود پیاده سازد و آن حرکت به سمت انقلاب چهارم و تکیه بر تکنولوژی و نوآوری در بطن فرایندهای عملیاتی و مدیریتی فعالیت‌ها است.

گزاره ۴: حرکت به سمت دیجیتالی کردن فرایندها، تکیه بر تکنولوژی و فناوری‌های نوین در کسب‌وکارهای تولیدی و خدماتی، ارج نهادن بر نوآوری و ایجاد خلاقیت در انجام فعالیت‌ها سه رکن اساسی استراتژی کشورهای نوظهور نظیر چین در مواجهه با تحولات ناشی از بحران همه‌گیری کرونا است. درک سیاست‌گذار از تحولات در حال گذار در فضای روابط بین افراد، کسب‌وکارها، سازمان‌ها و جوامع اولین الزام از الزامات انطباق فرایندها با تحولات ناشی از همه‌گیری کرونا است.

زمانی که سیاست‌گذار تغییر فضاهای حاکم بر روابط و کارکردها را مشاهده کند و به سطحی از درک الزام به انطباق با تحولات در حال رخداد نائل آید، آنگاه برای ایجاد تحرک در سازوکارهای مربوط به نهادها، سازمان‌ها و کسب‌وکارها تلاش خواهد کرد. در چنین فضایی، ارکان اساسی استراتژی‌های متحول شده کسب‌وکارها و اداره کشور، کارکرد خود را یافته و به سمت تکامل پیش خواهند رفت؛ اما سیاست‌گذار در چه پس‌زمینه‌ای از جامعه و حکمرانی، به چنین سطحی از درک و التزام می‌رسد؟ جامعه‌ای که در آن شفافیت، دسترسی آسان و به‌موقع افراد به اطلاعات و داده‌ها، پاسخگویی، مسئولیت‌پذیری، کارآمدی و اثربخشی از

مشخصه‌های اصلی آن است، امکان‌پذیری و قابلیت دسترسی چنین درکی از تحولات و الزام به انطباق با آن نیز بیشتر خواهد بود. چنین فضایی از حکمرانی، به بهبود جریان اطلاعات درون و بین دولت‌ها و شفاف‌سازی تصمیمات و فرایندهای دولتی کمک کرده و شفافیت، پاسخگویی و حاکمیت خوب را ترویج داده و به مبارزه با فساد کمک می‌کند. این نوع حکومت، فرصت‌ها را برای نوآوری، خلاقیت و ارائه راه‌حل‌های سیاستی مبتنی بر شواهد مهیا می‌سازد و از منافع اقتصادی و توسعه اجتماعی برای تمامی اعضای جامعه حمایت می‌کند (آینده پیشرو؛ چالش‌های حکمرانی در افق ۱۴۲۴).

زیرساختی که چنین فضایی از حکمرانی در جامعه ایجاد می‌کند موجب می‌شود تا توسعه مطلوب با پیاده‌سازی و ارزیابی بهتر برنامه‌ها و سیاست‌ها برای رفع نیاز کسب‌وکارها و شهروندان با مشارکت آن‌ها و تعامل آگاهانه و مؤثر بین دولت و افراد جامعه فراهم آید (همان منبع). در حقیقت پیاده‌سازی حکمرانی با فضای باز در جامعه خواهد توانست به‌واسطه ایجاد زمینه دسترسی آزاد و متقارن به اطلاعات بین گروه‌های مختلف با منافع متفاوت در جامعه، فضا را برای مشارکت و تعامل همه این گروه‌ها با یکدیگر و با دولت مهیا کند. برآیند چنین فضایی، دنبال کردن منافع اجتماعی و مدنی در جامعه و بین افراد، تحریک خلاقیت و رشد نوآوری در بین کسب‌وکارها است؛ بنابراین سه رکن اساسی دیجیتالی شدن فرایندها، توسعه تکنولوژی و فن‌آوری‌های نوین و تحریک نوآوری در تحولات استراتژی‌های سیاست‌گذاری و کسب‌وکارها مستلزم استقرار نظامی از حکمرانی بر پایه دسترسی آزاد افراد به اطلاعات و داده‌ها در جامعه بوده که به آن نظام «حکومت باز» اطلاق می‌شود.

گزاره ۵: درک سیاست‌گذار برای انطباق سازوکارهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه با تحولات ناشی از همه‌گیری کرونا به‌منظور تسهیل در حرکت به سمت دیجیتالی شدن، تکیه بر تکنولوژی و فن‌آوری‌های نوین و تحریک خلاقیت و رشد نوآوری در تصمیم‌سازی‌ها و استراتژی‌های کسب‌وکارها، مستلزم استقرار الگوی حکومت باز در حکمرانی جامعه است.

در عصر حاضر به‌وضوح می‌توان تغییر سبک زندگی را از یک دنیای سنتی به سبک مبتنی بر فن‌آوری‌های نوین و دیجیتالی شدن مشاهده کرد (سانتوس و همکاران، ۲۰۲۰). در شکل ۳ ملاحظه شد که دیجیتالی شدن یکی از عمده کلان‌روندهایی است که در آینده بازارها و در دوران پسا کرونا نقش‌آفرینی غالب را خواهد داشت. روندی که به‌عنوان مهم‌ترین مؤلفه حکمرانی از نوع حکومت باز است. حکمرانی که در آن کشورها به‌واسطه داده، اطلاعات و اقتصاد دیجیتال به دنبال جذب و به‌کارگیری مزیت‌های ناشی از استعدادها دیجیتالی در فعالیت‌های تولید و عرضه محصولات در بازارها هستند. دیجیتال‌سازی، کسب‌وکارها را مجبور به ایجاد تغییراتی بنیادین بر پایه جمع‌آوری، پردازش، انتشار و انتقال حجم عظیمی از اطلاعات بر بستر اینترنت می‌کند. در اقتصاد دیجیتالی، وجود فرصت‌های جدید و قابلیت دسترسی به بازارها و کسب‌وکارهای نوین باعث ایجاد مزیت رقابتی در بخش‌های اقتصادی مختلف شده و سازمان‌ها با توان دسترسی به فن‌آوری‌های نوین، توانایی کاهش هزینه‌های خود در بخش‌های مختلف مانند زمان و نیروی انسانی را به دست آورده‌اند.

دیجیتالی شدن فضای کسب‌وکارها باعث ایجاد چالش‌هایی هم برای سازمان‌ها و هم نیروهای کار فعال شده است. به صورتی که با پیدایش مشاغل جدید در عصر دیجیتال، سازمان‌ها با کمبود نیروی کار متخصص مواجه و نیروهای کار بامهارت پائین نیز با کاهش امنیت شغلی روبرو شده‌اند (اسمیت و همکاران، ۲۰۲۰). از طرف دیگر، با توجه به اهمیت داده‌ها و اطلاعات در فضای کسب‌وکار دیجیتال، حفاظت از آن‌ها یکی از دغدغه‌های اصلی کسب‌وکارها محسوب می‌شود. یکی دیگر از چالش‌های اقتصاد دیجیتال که کشورها با آن روبه‌رو هستند، تدوین قوانین مالیاتی برای کسب‌وکارها با توجه به پیچیدگی زنجیره تأمین محصولات آن‌ها است.

یکی از الزامات دستیابی به اقتصاد دیجیتال، کارآمدسازی نهادها و ایجاد چارچوب قانونی شفاف، تسهیل‌کننده و شامل سیاست‌های رقابتی صحیح و حامی مالکیت معنوی است. شبکه‌سازی یکی دیگر از الزامات اقتصاد دیجیتال است که به معنای اتصال عناصر مختلف از اپراتورهای تلفن همراه تا سیستم‌های خرده‌فروشی، کارت‌های اعتباری و غیره است. در فضای کسب‌وکار دیجیتال، پلتفرم‌ها امکان شبکه‌سازی بر بستر زیرساخت‌ها را فراهم می‌سازد. توسعه پلتفرم‌ها منجر به توسعه سایر کسب‌وکارها شده و هزینه‌ها را کاهش و نوآوری را افزایش می‌دهد و نقشی حیاتی در اقتصاد دیجیتال ایفا می‌کنند. درنهایت با فراهم شدن قوانین و مقررات، زیرساخت‌ها و پلتفرم‌ها، باید فرهنگ خلاقیت، نوآوری و کارآفرینی توسعه یابد و با فراهم‌سازی محیط مناسب امکان بهره‌مندی از ظرفیت‌های اقتصاد دیجیتال مهیا شود.

اقتصاد دیجیتال شامل اجزای مختلفی از جمله دولت، سیاست و قوانین، زیرساخت‌ها، ارائه‌دهندگان خدمات دیجیتال، کسب‌وکار الکترونیک و تجارت الکترونیک، اطلاعات و سیستم‌های مدیریت دانش، حقوق مالکیت معنوی، سرمایه انسانی، تحقیق و توسعه و فن‌آوری‌های نو است. دولت‌ها برای تسهیل در پیاده‌سازی و توسعه اقتصاد دیجیتال، اقدام به به‌کارگیری مکانیسم‌های متفاوت مانند سیاست‌گذاری، تأمین زیرساخت‌های لازم و طراحی مکانیسم‌های تشویقی در توسعه و به‌کارگیری آن می‌کنند. با حرکت دولت‌ها، بخش‌های مختلف اقتصادی جامعه، سازمان‌ها و کسب‌وکارها می‌توانند با بهره‌گیری از اقدامات دولت، نیازهای کسب‌وکار خود را تعیین کرده و با توجه به توانمندی‌های به وجود آمده، بستر خاص مورد نیاز خود را مشخص نمایند و از مزایای این اقتصاد بهره‌مند شوند. بدین‌سان، افراد و گروه‌های جامعه نیز با بهره‌مندی از بستر فراهم‌شده و خدمات ارائه‌شده می‌توانند موجبات ارتقای سطح زندگی خود را به وجود آورده و از حیات در چنین فضای اقتصادی و اجتماعی لذت ببرند.

گزاره ۶: دیجیتالی شدن و حرکت به سمت اقتصاد دیجیتال از مهم‌ترین کلان‌روندهای دوران پساکرونا در آینده خواهد بود. به‌طوری که الزامات آن در سایه حکومت باز و حاکمیت داده شامل؛ ایجاد چارچوب قانونی شفاف، نهادسازی کارآمد، شبکه‌سازی و به‌کارگیری مکانیسم‌های متفاوت توسط دولت نظیر سیاست‌گذاری، تأمین زیرساخت‌ها و طراحی مکانیسم‌های تشویقی است.

نکته نهایی اینکه، حرکت به سمت دیجیتالی شدن و ایجاد تحول استراتژی‌های کسب‌وکارها، اصلی‌ترین هدف این مطالعه، یعنی تجارت خارجی را نیز دچار تحول خواهد کرد. بازگشت رونق تجارت و در حقیقت بازگشت

به روند صعودی آن به همراه تغییر ساختارهای اقتصادی، بر اساس آنچه در گزاره ۳ اشاره شد، نتیجه‌ای است که از پیامدهای دیجیتالی شدن و عملکرد اقتصاد دیجیتال می‌تواند حاصل شود؛ اما از سوی دیگر، گسترش تجارت خارجی دیجیتال نیز با چالش‌های مهمی روبه‌رو است. چالش اول مطرح در سطح بین‌المللی آن است که با توسعه تجارت دیجیتال، شکاف بین توسعه دیجیتالی شدن در کشورهای توسعه‌یافته و کشورهای در حال توسعه، در حال گسترده‌تر شدن بوده و این می‌تواند به نابرابرتر شدن توزیع درآمدها در سطح جهان منجر شود. چالش دوم؛ انحصار دیجیتالی است که پیامد آن خروج بازیگران کوچک‌تر از صحنه این رقابت در داخل یک اقتصاد است. ملاحظات در مورد مالکیت، شخصی شدن و امنیت داده‌ها مسائل و چالش‌های دیگری است که می‌تواند اعتماد و اعتقاد به ضرورت اقتصاد دیجیتال را خدشه‌دار کرده و آن را به تحلیل ببرد.

کشورها در واکنش به چنین چالش‌هایی متمایل به «حمایت‌گرایی دیجیتال» شده‌اند، راهکاری که ظاهراً می‌تواند چالش‌های مذکور را متوقف کند؛ اما در واقعیت، افزایش هزینه‌های مبادله و کاهش دسترسی به خدمات دیجیتالی را به دنبال خواهد داشت که برای توسعه فعالیت‌ها و کسب و کارها بسیار حیاتی است. حمایت‌گرایی دیجیتالی از اعمال محدودیت‌ها بر مبادلات فرامرزی داده‌ها و نقل و انتقالات الکترونیکی فرامرزی گرفته و تا ایجاد تسهیلات در استفاده از فرآیندهای محلی را شامل می‌شود؛ بنابراین الزاماتی باید برای توسعه تجارت خارجی دیجیتال فراهم شود تا بدون حمایت‌گرایی دیجیتال، رونق و گسترش حجم تجارت خارجی در اقتصاد رخ داده و اشتغال بیشتر، ارتقای روابط بین افراد و تقویت خلاقیت را به دنبال داشته باشد. در ادامه به چند نمونه از این الزامات اشاره می‌شود (مجمع جهانی اقتصاد، ۲۰۲۰):

۱. ایجاد تکنولوژی‌های قابل اعتماد و مطمئن برای همه؛ تکنولوژی‌های دیجیتال پتانسیل دسترسی افراد بیشتر به اطلاعات، ایجاد هزینه‌های پایین‌تر و کاهش ناکارآمدی‌ها به‌خصوص برای بنگاه‌های با مقیاس کوچک و متوسط (SMEs) را دارد. با وجود این، تجارت دیجیتال تنها زمانی کار خواهد کرد که افراد به آن اعتماد داشته باشند. به‌ویژه این در شرایطی است که تعاملات رو در روی افراد با یکدیگر وجود ندارد؛ بنابراین تکنولوژی‌هایی که برای تجارت دیجیتال به کار گرفته می‌شوند، باید بتوانند رضایت و اعتماد همه مشارکت‌کنندگان در فرایندهای این نوع تجارت را به دست آورند. این تکنولوژی‌ها شامل؛ محافظت قوی از حریم خصوصی داده‌ها، سیستم‌های مباحثات و گفتگوهای آنلاین قوی‌تر و الگوریتم‌هایی هستند که تمایزی بین اقلیت‌ها و بازیگران کوچک‌تر قائل نمی‌شوند. این الزامات نیازمند یک همکاری عمومی - خصوصی درست و وجود رویکرد انسان-محور در طراحی مکانیسم‌های تجارت دیجیتال است.

۲. دیجیتالی کردن اسناد تجاری؛ همه‌گیری کرونا با اعمال محدودیت‌ها در حوزه انتقالات فیزیکی، موجب شکسته شدن زنجیره عرضه و مانع کارکرد صحیح آن شده است. به‌طوری که این واقعیت را در تجارت بین‌الملل آشکار ساخت که این نوع تجارت، در واقع یک سیستم کاغذی سنگینی است که تکیه بیش‌ازحد بر اسناد فیزیکی دارد. دیجیتالی کردن فرایندهای مبادلات می‌تواند تجارت خارجی را منعطف‌تر و تاب‌آورتر در

مقابل بحران‌هایی نظیر همه‌گیری کرده، هزینه‌های مبادله را کاهش داده و موانع ورود به‌ویژه بنگاه‌های کوچک و متوسط مقیاس به بازارهای جهانی را کمتر کند. اولین اقدام جالب در این مسیر، پیاده‌سازی و منطبق کردن سیاست‌های تشخیص و اجازه استفاده از امضاها، معاملات و ثبت‌های الکترونیکی در فرایند تجارت است.

۳. پیش‌راندن توافقات تجاری آینده‌نگر؛ قدم اول در این مسیر می‌تواند حرکت به سمت پذیرش بیانیه مشترک درباره آغاز تجارت الکترونیک (JSIE)^۱ که در جلسات سال گذشته مجمع اقتصاد جهانی داووس به تصویب رسید. این بیانیه به دنبال مدرن کردن قواعد و قوانینی است که تجارت دیجیتال را کنترل و مدیریت می‌کنند. دولت ژاپن با جریان آزاد دیجیتال در یک چارچوب مطمئن رهبری قوی از خود در این زمینه نشان داده است و پتانسیل آن را دارد که بتواند نگرانی‌های مربوط به مسائل امنیت حریم خصوصی بین کشور آمریکا و اروپا و همین‌طور محدودیت‌های جریان داده را تقلیل دهد. وجود انواع توافقات تجاری بین‌المللی معتبر بین گروه‌های مختلف کشورها، بیانگر آن است که چگونه دولت‌های خلاق و نوآور در حال متحدشدن برای مدرن کردن تعهدات تجاری و تقلیل چالش‌های پیش‌روی تجارت جهانی دیجیتال هستند. چیزی که در این میان لازم است، یافتن راهکارهایی است تا این نوع توافقات نه‌فقط به تعدادی کشورها و مناطق، بلکه برای همه جهان شامل منفعت گردد.

گزاره ۷: تجارت دیجیتال به‌عنوان آخرین حلقه از تحولات در دوران پسا کرونا که منجر به تغییرات در فرایندها و مکانیسم‌های تجارت خارجی در این دوران خواهد شد، برای اینکه بتواند تجارت خارجی کشورها را به مسیر رونق و بهبود بازگرداند، نیازمند الزاماتی از جمله؛ ایجاد تکنولوژی‌های قابل‌اعتماد و مطمئن برای همه گروه‌های درگیر در تجارت، دیجیتالی کردن اسناد تجاری در پایانه‌ها و مبادی ورود و خروج محصولات و درنهایت حرکت به‌سوی انجام توافقات تجاری آینده‌نگر با کشورهای عمده طرف تجارت خارجی است.

پیش‌بینی‌ها و تحلیل‌ها درباره تحولات آینده اقتصاد و تجارت جهان، همواره به سمت تحولات دیجیتالی و ماشینی شدن فرایندهای عملیاتی در حوزه‌های مختلف بوده است. شیوع همه‌گیری کرونا و گسترش فراگیر آن در اغلب کشورهای جهان، به دلیل تحمیل محدودیت‌هایی که در انجام فرایندها و پیشبرد امور در جوامع ایجاد کرد، تنها شتاب این تحولات را افزایش خواهد داد؛ اما اقتصادهایی که بتوانند ساختارها و سازوکارهای عملیاتی خود را در حوزه‌های مختلف فعالیتی با شتاب و تسهیل بیشتری متناسب با تحولات حادث منطبق سازند، بیشترین منفعت و بهره‌برداری از پیامدهای این تحولات را نصیب خود خواهند کرد. امید است که این اتفاق برای جامعه ما نیز در سریع‌ترین زمان رخ داده و مسیر شکوفایی و توسعه کشور را در دوران پسا کرونا به وجود آورد.

1. Joint Statement Initiative on Electronic Commerce

۵- نتایج و پیامدهای سیاستی

حدود ۱۰ ماه از شیوع همه‌گیری کرونا در کشور می‌گذرد و همچنان شاهد گسترش این بیماری در سطح جامعه و افزایش تعداد مبتلایان به آن و افراد فوت‌شده در نتیجه این بیماری هستیم. موج‌های اول و دوم که در ماه‌های ابتدایی شیوع کشور را درنوردید، اثرات بسیار مهلکی بر پیکره اقتصاد ایران وارد کرد. تعطیلی کسب‌وکارها، آموزش، تفریح و سرگرمی و محدودیت‌های رفت‌وآمد در اغلب شهرهای کشور، موجب کاهش درآمدهای افراد و خانوارها و کمتر شدن تولید ناخالص داخلی شد که نتیجه آن افزایش بیکاری و نرخ تورم در ماه‌های اخیر است.

محدودیت‌های کرونایی و پیامدهای آن در اقتصاد کشور، کاهش حجم تجارت خارجی را نیز به دنبال داشت. کمتر شدن تولید ناخالص داخلی، کاهش میزان صادرات غیرنفتی را موجب شد و این باعث کاهش ذخایر ارزی کشور و نتیجتاً افزایش نرخ ارز را در بازارهای رسمی و غیررسمی شد. واردات نیز به دلیل کاهش تقاضا در داخل برای تولیدات و واردات کالاهای واسطه‌ای و حتی مصرفی و همین‌طور به دلیل افزایش نرخ ارز، با کاهش مواجه شده و انتظار می‌رود در ماه‌های باقیمانده سال جاری نیز این روند و وضعیت در اقتصاد و تجارت خارجی کشور ادامه یابد؛ بنابراین با توجه به چشم‌انداز کاهشی حجم تجارت جهان در نتیجه شیوع بیماری کرونا در سال ۲۰۲۰ و عملکرد تجارت خارجی ایران در سطحی پایین‌تر از عملکرد ماه‌های مشابه نخست سال جاری، انتظار این است که در ماه‌های باقیمانده سال نیز، حجم تجارت ایران نسبت به ماه‌های مشابه سال قبل کاهش یابد.

اما آینده میان‌مدت تجارت خارجی ایران یعنی تا اواخر سال ۱۴۰۰ بستگی به سه عامل مهم و کلیدی؛ استمرار بیماری همه‌گیر کووید-۱۹ و شدت آن، بازگشت آمریکا به توافق برجام و نیز ادامه روند افزایش نرخ ارز دارد. ویروس کرونا بر روند ماه‌های آتی تجارت اثرگذار بوده و دو عامل دیگر، بر آهنگ روند مذکور مؤثر خواهد بود؛ بنابراین انتظار این است که کشور در سال جاری و سال آینده همچنان درگیر ویروس کرونا باشد که نتیجه آن لاجرم کاهش سطح تجارت خارجی کشور و قرار گرفتن آن در سطحی پایین‌تر نسبت به سه سال قبل است؛ اما مسیر تغییرات آن و روند کلی تجارت، بستگی به تحولات توافق برجام و افزایش نرخ ارز بازاری در اقتصاد کشور دارد.

درباره دوران پسا کرونا، یعنی زمان مربوط به بعد از فروکش کردن بیماری کووید-۱۹ برای اقتصاد ایران، باید گفت که این دوره شامل شرایطی مشابه دوران تحریم‌های شدید آمریکا علیه اقتصاد ایران به همراه نوسانات ارزی، بدون فشارهای ناشی از همه‌گیری کرونا است. تفاوت دوران پسا کرونا با پیش از کرونا، اثرات تحولاتی است که این بیماری در اقتصاد جهان و ایران از خود برجای خواهد گذاشت. بر همین اساس، این دوران را به دو دوره در حال گذار و دوره تطبیق با شرایط جدید می‌توان تقسیم‌بندی کرد. اتفاق محتمل در دوره گذار که مشخصه اصلی آن، فروکش کردن همه‌گیری کرونا و ادامه تحریم‌های آمریکا علیه اقتصاد ایران است، نوسانات آرام نرخ دلار و روند صعودی تجارت خارجی ایران با شیب ملایم در طول دوره است. در این دوره

اثرات مستقیم کرونا بر عملکرد اقتصاد و تجارت خارجی وجود ندارد و اثرات تحریم‌های آمریکا نیز کم‌رنگ شده و شرایط برای تغییرات ساختار اقتصادی به‌منظور ادامه کار چرخه اقتصاد کشور بدون درآمدهای نفت و در سایه تحریم‌ها آماده می‌شود.

همچنین مهم‌ترین مشخصه دوره انطباق، تحولات فن‌آوری و دیجیتالی شدن است که می‌تواند منجر به تحول در فضای کسب‌وکارها، رفتار بازار مصرف و قوانین موجود در حوزه‌های تجارت، تولید و غیره شود. در چنین فضایی، فرایندهای کارکردی بخش تجارت خارجی در انطباق با شرایط جدید حاکم بر اجزای مختلف اقتصاد، دچار تحول شده و در کنار سایر بخش‌ها، روندهای جدیدی را رقم خواهد زد که انتظار می‌رود در مقایسه با شرایط قبل از کرونا و همین‌طور دوران گذار، هم دارای حجم تجارت در سطح بالاتر و هم آهنگ رو به بالای سریع‌تری باشد. حصول چنین شرایطی علاوه بر الزامات و پیش‌شرط‌هایی که برای تحقق آن لازم است، در کنار بخش تجارت خارجی مستلزم، تحولات همه بخش‌های اقتصاد متناسب با یکدیگر و هم‌جهت با تحولات و کلان‌روندهایی است که انتظار می‌رود اقتصاد جهان با آن مواجه شود. مهم‌ترین کلان‌روندهای پیش‌بینی شده در دوران رونق پساکرونا، برای شکل دادن اقتصاد جهان به ترتیب عبارت از؛ دیجیتالی شدن^۱، رسیدن به شرایط پایدار و باثبات^۲، انعطاف‌پذیر و مقاوم بودن^۳ و استراتژی‌های نوین کسب‌وکار^۴ هستند.

درواقع می‌توان گفت، حرکت به سمت دیجیتالی شدن فرایندها، تکیه بر تکنولوژی و فن‌آوری‌های نوین در کسب‌وکارهای تولیدی و خدماتی، ارج نهادن بر نوآوری و ایجاد خلاقیت در انجام فعالیت‌ها سه رکن اساسی استراتژی کشورهای نوظهور مانند چین در مواجهه با تحولات ناشی از بحران همه‌گیری کرونا است. درک سیاست‌گذار از تحولات در حال گذار در فضای روابط بین افراد، کسب‌وکارها، سازمان‌ها و جوامع، اولین الزام از الزامات انطباق فرایندها با تحولات ناشی از همه‌گیری کرونا است. به‌طوری که این درک سیاست‌گذار، خود مستلزم تغییر الگوی حکمرانی در جامعه و تحول آن به سمت حکومت باز و حاکمیت داده^۵ است.

با حاصل شدن چنین تحولات حاکمیتی و دیجیتالی شدن به‌عنوان مهم‌ترین ارکان روندهای کلان آینده در دوران پساکرونا می‌تواند در سایه الزاماتی نظیر؛ ایجاد چارچوب قانونی شفاف، نهادسازی کارآمد، شبکه‌سازی و به‌کارگیری مکانیسم‌های متفاوت توسط دولت مانند سیاست‌گذاری، تأمین زیرساخت‌ها و طراحی مکانیسم‌های تشویقی اتفاق افتد. تحول دیجیتالی شدن نیز به‌نوبه خود، زمینه را برای گسترش و کمال تجارت خارجی دیجیتالی آماده خواهد کرد. دیجیتالی شدن تجارت خارجی نیز در سایه اقداماتی تسهیل‌کننده در این حوزه از جمله؛ ایجاد تکنولوژی‌های قابل اعتماد و مطمئن برای همه گروه‌های درگیر در تجارت، دیجیتالی کردن اسناد تجاری در پایانه‌ها و مبادی ورود و خروج محصولات و درنهایت حرکت به سوی حصول توافقات تجاری آینده‌نگر با کشورهای عمده طرف تجارت خارجی به وقوع خواهد پیوست.

1. Digitalisation
2. Sustainability
3. Resilience
4. New Business Strategies
5. Data

منابع

- الیاس پور، بهنام؛ احمدی شادمهری، محمدطاهر؛ لطفعلی پور، محمدرضا و محمدعلی فلاحی (۱۳۹۷). تأثیر نااطمینانی نرخ ارز بر تراز تجاری ایران: رهیافت الگوی تلاطم تصادفی نامتقارن. پژوهشنامه بازرگانی، شماره ۸۸، ۲۵۵-۲۰۷.
- اتاق بازرگانی (۱۳۹۹). افت تجارت جهانی پس از شیوع کووید-۱۹. اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران، معاونت بررسی‌های اقتصادی.
- اتاق بازرگانی و صنایع ایران و فرانسه (۱۳۹۹). اثرات اقتصادی کرونا بر صنعت توریسم ایران، اتاق بازرگانی و صنایع ایران و فرانسه، تیر ۱۳۹۹، <http://www.cfici.org/>
- پایگاه اطلاع‌رسانی گمرک جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۹؛ https://www.irica.gov.ir/web_directory/؛ ۵۵۰۷۲-۵۶a=۳۶۰۵۲&f۲۰s=۳۶۰۵۲html&f. صادراتی.
- پایگاه داده و اطلاعات بانک مرکزی ایران، ۱۳۹۹؛ <https://www.cbi.ir/category/2693.aspx>
- درگاه مرکز آمار ایران، داده‌ها و اطلاعات آماری، ۱۳۹۹؛ <https://www.amar.org.ir>
- سازمان توسعه تجارت ایران (۱۳۹۹). تأثیر عملکرد ویروس کرونا بر تجارت کشور در حوزه صادرات خدمات. سازمان توسعه تجارت ایران، دفتر توسعه صادرات خدمات.
- سازمان توسعه تجارت ایران (۱۳۹۹). شیوع ویروس کرونا در آیین اقتصاد و تجارت جهانی. وزارت صنعت، معدن و تجارت، سازمان توسعه تجارت ایران، ۱۳ خرداد سال ۱۳۹۹.
- قاسمی‌زاده، سعید (۱۳۹۸). آینده پیش‌رو؛ چالش‌های حکمرانی در افق ۱۴۲۴. تهران: مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری، گروه پژوهشی آینده‌نگری و فناوری‌های نو.
- کاررونی، علیرضا؛ اصغرپور، حسین و اوین خضری (۱۳۹۵). بررسی اثر تحریم‌های اقتصادی بر ترکیب شرکای عمده تجاری ایران طی دوره ۹۲-۱۳۷۱. پژوهشنامه بازرگانی، شماره ۷۹، ۳۳-۱.
- گزارش عملکرد تجارت خارجی کشور از سال ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۸، سازمان توسعه تجارت ایران، دفتر برنامه‌ریزی تجاری، گروه آمار، ۱۳۹۹؛ <http://farsi.tpo.ir/index.aspx>
- مرکز پژوهش‌های مجلس (۱۳۹۹). آسیب‌شناسی صادرات غیرنفتی ایران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، معاونت پژوهش‌های اقتصادی، دفتر مطالعات اقتصادی.
- مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی (۱۳۹۹). پایش تحولات تجاری: مروری بر آخرین پیش‌بینی‌ها از اقتصاد و تجارت جهانی، تمهیدات تجاری کشورها و ایران. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
- موسوی، افسانه، آزاد کسمائی و احسان طاهری فرد (۱۳۹۸). تحلیل عملکرد صادرات و واردات طی دوره ۹۷-۱۳۹۰ و پیش‌بینی آن برای سال ۱۳۹۹. تهران: مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری، گروه نظام‌های نوین برنامه‌ریزی، بودجه‌ریزی و مدل‌سازی.

- Maliszewska, M., Mattoo, A., & Mensbrugghe, D.V. (2020). The Potential Impact of Covid-19 on GDP and Trade; A Preliminary Assesment. Policy Research Working Paper, World Bank Group, April 2020.
- Naharand, L., & Farhan, N.I., (2020). The Future of Global Economy Post Covid-19. Humanitarian and Social Research Center.
- Ramirez, D. (2020). Covid-19: Global Trade and Supply Chains after the Pandemic. The International Institute for Strategic Studies (IISS).
- Santos, M.A., Gonzalez, M., & Rainoldi, A. (2020). Behavioural Changes in Tourism in Times of Covid-19. Europe Commission, JRC (Joint Research Centre) Science for Policy Report, 2020, <https://ec.europa.eu/jrc>
- Smit, S., Tacke, T., Lund, S., & Thiel, L. (2020). The Future of Work in Europe; Automation, Workforce Transitions and The Sifting Geography of Employment. McKinsey Global Institute, June 2020, <https://www.mckinsey.com>
- The Covid-19 pandemic and trade-related developments in LDCs. World Trade Organization, 8 June 2020.
- World Trade Statistical Review 2020, World Trade Organization, Centre William Rappard, 2020, www.wto.org
- Trade Statistics and Outlook; Trade falls steeply in first half of 2020. World Trade Organization (WTO), 23 June 2020.
- Trade Costs in the Time of Global Pandemic. World Trade Organisation (WTO), 12 August 2020
- World Economic Outlook; The Great Lockdown. International Monetary Fund (IMF). April 2020
- 5 Ways to advance digital trade in the post Covid-19 world. World Economic Forum, <https://www.weforum.org/agenda/2020/06/5-ways-to-advance-modernize-digital-trade-in-the-post-covid-pandemic-world/>